

पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

नेपाली साहित्य जगतका सुपरिचित व्यक्तित्व लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रविधान यस शोधकार्यको मुख्य विषयबस्तु हो । हालसम्म उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीका बसाइँ (२०१४), अतृप्त (२०२६), ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ (२०४३) र प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका (२०६१) चार उपन्यास प्रकाशित भएका छन् । उनका उपन्यासहरू पात्रविधानका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । सिद्धान्तगत हिसाबले लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासलाई विभिन्न कोणबाट अध्ययन तथा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यसरी उनका उपन्यासलाई विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्न सकिने भए तापनि यस शोधप्रबन्धमा पात्रविधानका दृष्टिकोणबाट अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रविधानको अध्ययन गरिँदा विश्लेषणका रूपमा कार्यगत भूमिकाको दृष्टिकोणबाट पात्रको अवस्थिति, सामाजिक पारिवारिक लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति र नैतिक एवम् मानसिक अवस्थितिलाई हेरिएको छ ।

बसाइँ उपन्यासले .. नेपालको पूर्वी पहाडको यथार्थ उतारेको छ । पहाडमा मानिसहरूले भोग्नु परेका आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक अवस्थाको चित्रण छ । कथानकमा गरिब निकै नरमाइलोसँग दबिएका छन् । यहाँ गरिब एवम् तल्लो तहका मान्छे बाँच्नका लागि आफ्नो जन्मथलो छोड्न विवश भएको कारुणिक कथा छ । अतृप्त उपन्यासले एउटा बैसले उन्मत्त पुरुषको अतृप्त चाहनालाई वर्णन गरेको छ । नेपाल र भारतका विभिन्न स्थान परिवेशका रूपमा आएका छन् । पात्रले परिणामका वारेमा कुनै चिन्ता लिएको छैन ऊ स्वच्छन्द छ । त्यस्तै ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासले पूर्वोत्तर भारतको सामाजिक स्थितिको चित्रण गरेको छ । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासले आसामको नेपाली समाजलाई समेटेको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासहरू बसाइँ, अतृप्त र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका आधारमा पात्रविधानको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीद्वारा लिखित उपन्यासहरू **बसाइँ** (२०१४), **अतृप्त** (२०२६), **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** (२०४३) मा पात्रविधानको विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य समस्या हो । कार्यगत भूमिकाको दृष्टिकोणबाट, सामाजिक पारिवारिक लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थितिबाट र नैतिक एवम् मानसिक कोणबाट पात्रहरूको विश्लेषण गर्न सकिने भएकाले प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि निम्नानुसारका शोध प्रश्नहरू निर्माण गरिएका छन् :

१. लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा कार्यगत भूमिकाका दृष्टिकोणबाट पात्रहरू केकस्ता देखा पर्दछन् ?
२. लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति केकस्तो रहेको छ ?
३. नैतिक र मानसिक कोणबाट हेर्दा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा केकस्ता पात्रहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

शोध समस्यामा केन्द्रित भएर लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रविधानको अध्ययन विश्लेषण गर्नु मुख्य उद्देश्य रहेको छ । बुँदागत रूपमा शोधका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्—

१. लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासका पात्रहरूको कार्यगत भूमिकाका दृष्टिकोणबाट अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु ।
२. लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासका पात्रहरूको सामाजिक पारिवारिक लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थितिको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु ।
३. लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासका पात्रहरूको नैतिक एवम् मानसिक कोणबाट अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

लीलबहादुर क्षेत्रीको उपन्यासमा पात्रविधान केन्द्रित भई त्यति धेरै पूर्व अध्ययनहरू भएका पाईदैनन् । तापनि अन्य सन्दर्भलाई समेटेर भने केही अध्ययन अनुसन्धान भएका छन् । तिनको यहाँ सङ्क्षेपमा कालक्रमिक रूपमा समीक्षा गरिएको छ :

बल्लभमणि दाहालले 'बसाइँ सरसर्ति हेर्दा' (२०२३) मा लीलबहादुर क्षेत्रीको **बसाइँ** उपन्यासको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । उनका दृष्टिमा लीलबहादुर क्षेत्रीको **बसाइँ** उत्कृष्ट छ । उनले उपन्यासको कथावस्तु उल्लेख गर्ने क्रममा त्यहाको आर्थिक, सामाजिक मूल्य मान्यता एवम् भाषा, क्षण र पर्यावरणको उल्लेख गर्दै समाजशास्त्रीय कोणबाट अध्ययन गरेका छन् ।

मुक्तिनाथ खनालले, **एक प्रगतिशील उपन्यास बसाइँ** (२०२३) मा लीलबहादुर क्षेत्रीको **बसाइँ** उपन्यासको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । खनालका अनुसार **बसाइँ** उपन्यासमा धनी वर्गले गरिब वर्गलाई शोषणमा पारेको र आफैँ पनि परिस्थितिले गरिब वर्गलाई सताएको बताएका छन् ।

कमल दीक्षितले **अतृप्त** (२०२६) उपन्यासको भूमिकामा **बसाइँ** उपन्यास लेखेर एकैपटक सफल उपन्यासकारको दर्जामा उक्लने लीलबहादुर क्षेत्रीको दोस्रो उपन्यास **अतृप्त**ले नामअनुसार सफलता हासिल गर्नेछ भन्ने आशा लिएका छौँ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । यसक्रममा उनले भनेका छन् कि पाठकलाई सन्तुष्ट पार्ने र क्षेत्रीलाई उचाईमा पुर्याने उपन्यास **बसाइँ** भए तापनि लीलबहादुर क्षेत्रीलाई सन्तुष्ट पार्ने उपन्यास चाहिँ **अतृप्त** नै हो ।

प्रतापचन्द्र प्रधानले **नेपाली उपन्यास परम्परा र पृष्ठभूमि** (२०४०) कृति लेख्ने क्रममा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासले नयाँ समाजको विकास गर्न खोजेको देखिन्छ भनेका छन् । जहाँ उनका उपन्यासमार्फत लीलबहादुर क्षेत्री बसोबास गर्ने भारतीय समाज र उनका उपन्यास भित्रका पात्रहरूको समाज थाहा पाउन सकिन्छ ।

भीमकान्त उपाध्यायले **आसामका नेपाली साहित्यकार एक विहङ्गम दृष्टि** (२०४०) मा लीलबहादुर क्षेत्रीको **बसाइँ** उपन्यासको बारेमा चर्चा गरेका छन् । उपाध्यायले

बसाइँ उपन्यासमा बसाइँ सर्नु परेको नेपालीहरूको बाध्यात्मक अवस्थाको चित्रण उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेको बताएका छन् ।

लक्ष्मीप्रसाद उपाध्यायले मधुपर्कमा पुर्वान्वल भारतका नेपाली उपन्यासकारहरू (२०४०) शीर्षकमा लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाइँ र अतृप्त उपन्यासको चर्चा गरेका छन् । उनले पनि बसाइँलाई त्यसको वनौटका कारण यथार्थवादी उपन्यास मानेका छन् । त्यसैगरी अतृप्त उपन्यासमा मानव मनको अतृप्त चाहनालाई देखाउने काम गरेका छन् ।

हीरामणि शर्मा पौडेलले समालोचनाको वाटोमा (२०४१) शीर्षकको पुस्तकमा सामाजिक यथार्थवादका पृष्ठभूमिमा बसाइँ उपन्यास शीर्षक दिएर यस उपन्यास माथि समीक्षा लेखेका छन् । यस क्रममा उनले बसाइँ उपन्यास भित्रको समाज र त्यस समाजभित्र बसोबास गर्ने विभिन्न समुदायका मानिसहरूको समस्याका बारेमा उल्लेख गरेका छन् ।

अविरल सुब्बाको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ (२०४३) मा उक्त कृतिको उल्लेख गरेका छन् । यस क्रममा सुब्बाले उपन्यासको परिवेश, पात्र, भाषाशैलीको अवस्थालाई अध्ययन गरेका छन् । उनले क्षेत्रीका उपन्यासमा नेपाली र आसमिया भाषाका उखान टुक्का पाइन्छ भनेका छन् ।

भवानी घिमिरेले लीलबहादुर क्षेत्रीको ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ (२०४३) शीर्षक उपन्यासको भूमिका लेख्ने क्रममा यस उपन्यासलाई असङ्ख्य आसामका नेपालीहरूको सङ्घर्षको शिलालेख भनेका छन् जहाँ ब्रह्मपुत्रका छेउछाउका नेपालीको जीवन सङ्घर्षको भल्को देखिन्छ ।

चन्द्रेश्वर दुवेले 'ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ डुल्दा' (२०४४) मा चर्चा गर्ने क्रममा लीलबहादुर क्षेत्रीको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा वर्णित चित्रित जनजीवन, ब्रह्मपुत्र नदीको वगर र जङ्गलको छेउछाउमा दुःख दर्दले भरिएको विपन्न वर्गको कथा व्यथा हो भनेका छन् ।

डिल्लीराम तिमिल्सिनाले 'ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ घुम्दा' (२०४४) मा लीलबहादुर क्षेत्रीको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा नेपाली समाजको फरक चित्र आसामेली वातावरणमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

रामनाथ बाँस्कोटाले ब्रह्मपुत्रका छेउछाउमा एक दृष्टि (२०४४) भन्ने शीर्षक दिएर उनको तेस्रो उपन्यास ब्रह्मपुत्रका छेउछाउमा परापूर्वकालदेखि त्यस क्षेत्रमा बस्दै आएका नेपालीहरूको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आदि अवस्थाको बारेमा उल्लेख गरेका छन् ।

देवीचरण सेडाइँले लीलबहादुर क्षेत्री : जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन (२०४५) क्षेत्रीको व्यक्तिगत जीवन र साहित्यिक सृजनाका बारेमा अध्ययन गरेका छन् । त्यस क्रममा ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ उपन्यासको सामान्य चर्चा गरेका छन् । उनले ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ उपन्यासमा समेटिएको कथानक सन्दर्भको चर्चा गरेका छन् । सेडाइँले लीलबहादुर क्षेत्रीका निम्ति उपन्यास भन्नु मानवमनको लहडी भावनाको खेल हो समेत भनेका छन् ।

छविलाल उपाध्यायले 'लीलबहादुर क्षेत्री तथा उनको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ' (२०४६) कृति लेखेका गरेका छन् । उनले ब्रह्मपुत्रका छेउछाउले आसामेली नेपालीका कथा व्यथा उपन्यासमा समेटेको कुरा आफ्नो कृतिमा व्यक्त गरेका छन् ।

डम्बर दाहालले छिमेकी मासिकमा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउलाई नियाल्दा (सन् १९९१) मा उपन्यासको पुस्तकमा आसामेली समाजमा देखिने विभिन्न उतारचढावको बारेमा उल्लेख गरेको कुरा खुमराज पाण्डेले लीलबहादुर क्षेत्रीका कृतिमा नीहित सामाजिक यथार्थ छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

दीप्ति घिमिरेले लीलबहादुर क्षेत्रीको व्यक्तित्व र कृतित्व (सन् १९९२) मा बसाइँ उपन्यास कुनै कोरा कल्पनामा आधारित कथावस्तु नभएर तत्कालीन नेपालको राजनैतिक, सामाजिक तथा आर्थिक समस्याहरूले जेलिएर वस्न खान नसकी बसाइँ सर्नु परेको सामाजिक यथार्थताको चित्र हो भनेकी छन् ।

इन्द्रबहादुर राईले नेपाली उपन्यासका आधारहरू (२०३२) मा उल्लेख गरेअनुसार यथार्थवादी लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाइँ सन् १९५७ मा पहाडबाट उठिबास लगाइएको परिवारले मुगलान पस्नु परेको छ । लाहुरेको पेट बोकेकी बहिनीले अर्कैसँग सीमाना काट्नु परेको छ । उनका अनुसार उपन्यास यथार्थको र भाषाको सरलताले आहार्य बनेको छ ।

राजेन्द्र सुवेदीले नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति (२०५३) मा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा यथार्थ कुरा आएको भनेका छन् । क्षेत्रीले उठाएको कथानक, परिवेश, पात्रका आधारमा उनलाई यथार्थवादी उपन्यासकार भनेका छन् ।

ईश्वर बरालले ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ : नौलो औपन्यासिक पदछेप (२०५४) शीर्षक दिएर ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासको समीक्षात्मक लेख लेखेका छन् ।

धीरकुमार श्रेष्ठले उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्री र बसाइँ (२०५४) मा निम्नवर्गीय ग्रामीण किसान परिवारले खेप्नु परेको आर्थिक विपन्नता र बलिष्ठ सामाजिक संरचनाका कारण गाउँका साहु महाजनको थिचोमिचो, अत्याचार, शोषणमा परेको बारेमा उल्लेख गरेका छन् ।

कमला शर्माले ब्रह्मपुत्रका छेउछाउको तार्किक विश्लेषण (२०५५) लेख्ने क्रममा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा आसामी नेपालीको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक अवस्थाका बारेमा बताएकी छन् ।

रन्जन अधिकारीले लीलबहादुर क्षेत्रीका औपन्यासिक कृतिहरूको विश्लेषण (२०५६) नामक शोधपत्र लेख्ने क्रममा क्षेत्री मूलत सामाजिक र मनोबैज्ञानिक धारालाई धारागत प्रवृत्ति बनाएर उपन्यास लेख्ने उपन्यासकार हुन् भनेर उनको बारेमा चर्चा गरेका छन् ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास (२०५८) मा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यास प्रवासी नेपाली जीवनको आञ्चलिकतालाई स्पष्ट गर्न सफल भएको छ भनेका छन् । अतृप्त उपन्यासका बारेमा चाहिँ घुमन्ते नायकको विकृत मानसिकता र त्यसबाट उत्पन्न क्रियाको प्रतिफलनमा जन्मेको कथा हो भनेका छन् भने विषयवस्तुका आधारमा बसाइँ उपन्यासलाई सर्वाधिक चर्चित भनेका छन् ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार (२०६१) मा लीलबहादुर क्षेत्रीले जातीय प्रेमभन्दा माथि उठेर हेर्न खोजिएको उपन्यास ब्रह्मपुत्रका छेउछाउमा बाध्यतावश देश छाड्ने तथा प्रलोभित आकाङ्क्षा र सपना साँचेर रोजगारीको खोजीमा आसाम पुगेका नेपालीहरूको दुदर्शा, उत्पीडनको यथार्थता अवगत गराउन खोजिएको छ भनेका छन् ।

मुनामाया गुरुडले ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन (२०६३) मा उपन्यासका तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरेकी छन् । उनले चरित्र, कथानक, परिवेश, भाषा शैली आदिलाई अध्ययनको आधार बनाए पनि पात्रविधानलाई खासै महत्त्व दिएकी छैनन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले नेपाली उपन्यासको इतिहास (२०६९) मा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यास आर्थिक अभावका कारण पूर्वी नेपालबाट आजीविकाको लागि आसामतिर हानिन बाध्य भएको र त्यहाँ गएर पनि अनेक प्रकारका दुःख-कष्ट भेल्ले बाध्य भएको सन्दर्भ उपन्यासमा चित्रित छ भनेका छन् । उनले यस उपन्यासलाई आञ्चालिकतामा आधारित सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास मान्न सकिन्छ भनेका छन् ।

दीपकप्रसाद गौतमले लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासको समाजशास्त्र (२०७०) मा बसाइँ, अतृप्त, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ लगायतका उपन्यासमा व्यक्त समाजका विभिन्न आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक पक्षको उद्घाटन गरेका छन् ।

तारा गौडेलले 'लीलबहादुर क्षेत्रीको उपन्यासमा परिवेश' (२०७१) मा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यास एक घटना प्रधान उपन्यास हो भनेकी छन् । उनले उपन्यासमा व्यक्त परिवेशलाई आफ्नो अध्ययनको मुख्य विषय बनाएकी छन् ।

यसरी अगाडिका अध्ययनकर्ताहरू बल्लभमणि दाहाल, मुक्तिनाथ खनाल, कमल दीक्षित, प्रतापचन्द्र प्रधान, भीमकान्त उपाध्याय, लक्ष्मीप्रसाद उपाध्याय, हीरामणि शर्मा पौडेल, अविरल सुब्बा, भवानी धिमिरे, चन्द्रेश्वर दुवे, डिल्लीराम तिमिल्सिना, रामनाथ बास्कोटा, देवीरमण सेठाई, छविलाल उपाध्याय, डम्बर दाहाल, दीप्ति धिमिरे, इन्द्रबहादुर राई, राजेन्द्र सुवेदी, ईश्वर बराल, धीरकुमार श्रेष्ठ, कमला शर्मा, रन्जन अधिकारी, कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, कृष्णचन्द्र प्रधान, मुनामाया गुरुड, खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले, दीपकप्रसाद गौतम, तारा गौडेलले उपन्यासकार क्षेत्रीका कृतिका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गरेका

छन् । पूर्वकार्यको अध्ययनलाई समग्रमा अध्ययन-अवलोकन गर्दा सबै अध्ययन अनुसन्धानकर्ताले पात्रविधानको आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरेको देखिदैन । यसभन्दा अगाडिका अध्ययनले लीलबहादुर क्षेत्री र उनका उपन्यासका विविध पक्षको अध्ययन विश्लेषण गरे पनि पात्रविधानको आधारबाट अध्ययन गरेको देखिदैन । लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यास पात्रविधानका कोणबाट अध्ययन विश्लेषण गर्नु पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । त्यसो भएको हुनाले प्रस्तुत शोधकार्यमा पात्रविधानका दृष्टिकोणबाट लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक देखिन आएको छ ।

१.५ शोधको औचित्य तथा महत्त्व

प्रस्तुत शोधकार्यमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रविधानको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । कार्यगत भूमिकाको दृष्टिकोणबाट पात्रको अवस्थिति, सामाजिक पारिवारिक लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति र नैतिक एवम् मानसिक अवस्थिति हेरी पात्र विधानको अध्ययन विश्लेषण गरिएकोले प्रस्तुत शोधकार्य औचित्यपूर्ण देखिन्छ । पात्र विधानका आधारमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यास र अन्य उपन्यास समेतको अध्ययन गर्न चाहने शोधार्थी तथा जिज्ञासु एवम् सबै प्रकारका पाठक लाभान्वित हुन सक्ने भएकाले प्रस्तुत शोधकार्य महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्यमा लीलबहादुर क्षेत्रीद्वारा लिखित बसाइँ, अतृप्त र ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ उपन्यासका आधारमा पात्रविधानको अध्ययन विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने काम भएको छ । यी तीन उपन्यास मध्ये बसाइँले नेपाली परिवेश, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउले आसाम, भारतको परिवेश अनि अतृप्तले नेपाल तथा भारतको परिवेश समेटेको हुनाले यी तीन कृतिबाट उनका पात्रको समग्रता प्रस्ट हुन्छ । यसैलाई आधार मानी यस कार्यमा कृति सीमाङ्कन गरिएको छ । प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका भने छाडिएको छ । पात्रविधानको अवस्थाको अध्ययन गर्ने धेरै सैद्धान्तिक आधार रहेका छन् । ती आधारहरूमध्ये यस शोधकार्यमा पात्रको भूमिका, सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत र उमेरगत अवस्था अनि नैतिक एवम् मानसिक अवस्थालाई आधार मानी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यो नै यस शोधकार्यको सीमा हो ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि निम्नानुसारको शोधविधि प्रयोग गरिएको छ :

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधका मुख्य सामग्री लीलबहादुर क्षेत्रीले रचेका बसाइँ, अतृप्त र ब्रह्मपत्रुका छेउछाउ उपन्यास नै हुन र तिनैको पठन गरी उनका उपन्यासमा गरिएको पात्रविधानसँग सम्बद्ध सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । उनका यी कृतिका बारेमा भएका पूर्वाध्यायनबाट पनि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । पात्रविधानसँग सम्बद्ध सैद्धान्तिक अध्ययन गरिएका ग्रन्थबाट पनि यस शोधका लागि आवश्यक सामग्री लिइएको छ । शोधका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरू प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट संकलन गरिएका छन् । यस शोधकार्यका लागि पुस्तकालयीय सामग्रीलाई प्रमुख आधार बनाइएको छ । उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीका बसाइँ, अतृप्त र ब्रह्मपत्रुका छेउछाउ उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोतको सामग्रीको रूपमा र उक्त उपन्यासको विश्लेषणका निम्ति आवश्यक पर्ने सैद्धान्तिक र प्रायोगिक सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतको सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधका सामग्रीको विश्लेषण गर्ने आधार आख्यानशास्त्रीय पात्रविधान सम्बन्धी मान्यता हो । त्यस अन्तर्गत आख्यान साहित्यमा प्रयुक्त हुने पात्रका प्रकारगत अवस्थासँग सम्बद्ध मान्यताको उपयोग गरी यस शोधकार्यका सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । ती मान्यताहरू (क) पात्रको कार्यगत भूमिकाको अवस्थिति (ख) सामाजिक, पारिवारिक लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति र (ग) नैतिक एवम् मानसिक अवस्थिति हुन । यिनै आधारको उपयोगमा आधारित पाठ विश्लेषणका अध्ययन विधिको प्रयोग प्रस्तुत शोधमा गरिएको छ ।

यसरी शोध विधिको रूपमा, सामग्री सङ्कलन विधि र सामग्री विश्लेषण विधि प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधप्रबन्धलाई निम्नानुसारको परिच्छेदमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद :	शोधपरिचय
दोस्रो परिच्छेद :	पात्रविधान विश्लेषणको आधार
तेस्रो परिच्छेद :	लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा कार्यगत भूमिकाको दृष्टिकोणबाट पात्रको अवस्थिति
चौथो परिच्छेद :	लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रको सामाजिक पारिवारिक ,लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति
पाँचौँ परिच्छेद :	लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रहरूको नैतिक र मानसिक अवस्थिति
छैटौँ परिच्छेद :	सारांश तथा निष्कर्ष

सन्दर्भ सामग्रीसूची

दोस्रो परिच्छेद

पात्रविधानको विश्लेषणको आधार

२.१ पात्र शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ

पात्र कुनै पनि कृतिको लागि महत्वपूर्ण तत्त्व हो । साहित्यका विभिन्न विधा अन्तर्गत (नाटक, काव्य वा कविता, कथा, उपन्यास) कथावस्तुलाई अगाडि बढाउन प्रयोग गरिएका मानवीय वा मानवेत्तर प्राणी तथा निर्जिव वस्तुलाई पात्र भनिन्छ । पूर्वीय साहित्यमा वस्तु, नेता र रस मध्ये नेताले पात्रलाई जनाउँछ र नेता वा पात्रले गर्ने कार्यव्यापारको कारण आख्यानले आफ्नो पूर्णता पाउँछ । पात्र शब्द संस्कृत स्रोतबाट आएको हो जसको अर्थ कुनै वस्तुको आधार, जलाशय, भाँडो, दान पाउन योग्य व्यक्ति, दानपात्र, नाटकको पात्र, अभिनेता, नहर, राजाको मन्त्री, योग्यता भन्ने हुन्छ । साहित्यमा पात्र भन्नाले नायक, नायिका वा अन्य कुनै व्यक्ति वा वस्तुलाई बुझिन्छ ।

नेपाली साहित्यमा विभिन्न विद्वान्हरूले पात्रलाई चिनाउने क्रममा आफ्नो भनाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् -

“चरित्र त्यो हो जसले हामीलाई अभिकर्ताहरूमा भएका नैतिक गुणहरूमा डुब्न लाउँछ” (चामलिङ्, १८२) ।

“पात्र कथात्मक साहित्यको मुख्य तत्त्व हो जसद्वारा कथाको घटना घट्दछ अथवा जो ती घटनाहरूबाट प्रभावित हुन्छ” (बर्मा तथा अन्य, सम्पा. ३७८) ।

“उपन्यासका पात्रहरूको आफ्नो प्रकृति हुन्छ । तिनको आफ्नो विशेष चरित्र हुन्छ, आस्था र आदर्श हुन्छ” (शर्मा, मोहनराज, ६६) ।

“उपन्यासभित्रका हर्षविषाद, जय-पराजयसँग सम्बन्धित विभिन्न घटनारूका कर्ता, भोक्ता वा द्रष्टालाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ” (न्यौपाने, २०७) ।

“कथावस्तुसित सम्बद्ध विविध कथानक तथा तन्तुहरूलाई गति दिने माध्यम चरित्रहरू हुन्” (बराल, ईश्वर, ३२) ।

उपर्युक्त परिभाषाहरूका आधारमा पात्रको स्वरूपसम्बन्धी निम्नलिखित निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ -

‘उपन्यासका घटनाहरूसँग सम्बद्ध व्यक्तिलाई पात्र भनिन्छ ।’ उपन्यासमा विभिन्न किसिमका पात्रहरू आएका हुन्छन् । उपन्यासकारले विभिन्न उमेर, लिङ्ग, स्वभाव र प्रवृत्तिका पात्रहरूको प्रयोग गरेको हुन्छ । तिनका आ-आफ्ना भूमिका हुन्छन् । आख्यान साहित्यमा पात्रको रचना, प्रयोग वा व्यवस्थापनलाई पात्रविधान भनिन्छ । पात्रहरूलाई देखाउने ढङ्ग चरित्रचित्रण हो (शर्मा, मोहनराज, ३९७) ।

यसरी पात्रलाई उपन्यासको तत्त्वरूप मध्ये महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा लिन सकिन्छ । पात्र कथानकलाई अगाडि बढाउनका लागि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यही पात्रका माध्यमबाट उपन्यासमा कथावस्तु फलागमको अवस्थामा पुग्दछ । यस्तो पात्रलाई चिनाउने क्रममा खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलेले ‘सहभागी’ भनी आफ्नो कृतिमा उल्लेख गरेका छन्

“कृतिमा प्रयुक्त व्यक्ति, पात्र वा चरित्रलाई सहभागी भनिन्छ (लुइटेले, ४४) ।

पात्र/चरित्र उपन्यासलाई गति दिने अत्यावश्यक तत्त्व हो । पात्र विनाको उपन्यास कल्पना गर्ने अवस्था रहन्न । त्यसैले पात्र/चरित्रको भूमिका उपन्यासमा महत्त्वपूर्ण रहन्छ ।

२.२ पात्रको प्रकार

उपन्यासमा विभिन्न प्रकारका पात्रहरू आएका हुन्छन् । पात्र मानवीय जीवनको अनुकृति भएकाले मान्छे जति किसिमका हुन्छ, पात्र पनि त्यति नै किसिमका हुन सक्दछन् । त्यसैले पात्रको वस्तुनिष्ठ वर्गीकरण गर्न कठिन छ । त्यसो भए पनि प्राचीन कालदेखि नै पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्यमा पात्रको वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरिएको देखिन्छ । भरतमुनीले संस्कृत नाटकका सन्दर्भमा प्रकृतिका दृष्टिले पात्रलाई उत्तम, मध्यम र अधम गरी तीन प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् भने नायकलाई धीरोद्धत, धीरललित, धीरोदात्त र धीरप्रशान्त तथा नायिकलाई दिव्या, नृपपत्नी, कुलस्त्री र गणिका गरी चार-चार प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् । उनले नायक र नायिकाका सहायकहरूको पनि विस्तृत चर्चा गरेका छन् । पाश्चात्य साहित्यमा अरिस्टोटलले दुःखान्तका सन्दर्भमा पात्रलाई असल र खराब भनी दुई वर्गमा विभाजन गरेका छन् ।

ई.एम. फास्टरले उपन्यासका पात्रहरूलाई स्थिर र गतिशील गरी दुई प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन् । स्थिर पात्र एकै भाव वा गुणमा आधारित हुन्छ भने गतिशील

पात्रमा जीवनको अनिश्चितता हुन्छ । रबर्ट स्कोल्स वैक्तिक र प्रतिनिधिमूलक गरी पात्रका दुई प्रकार मान्दछन् । विश्वनाथ प्रसादले स्वरूपका दृष्टिले वैयक्तिकता प्रधान या विशिष्ट चरित्र र वर्ग चरित्र या प्रतिनिधि चरित्र, प्रभावका दृष्टिले गूढ र अगूढ, मानसिक परिवर्तनका दृष्टिले स्थिर र गतिशील गरी पात्रका वर्गीकरण गरेका छन् । घनश्याम नेपालले पात्रलाई गोला र च्याप्टा, सापेक्ष र निरपेक्ष, गतिशील र गतिहीन, सार्वभौम र आञ्चलिक, पारम्परिक र मौलिक, प्रकार र आद्य प्रकार गरी पात्रको विभाजन गरेका छन् । टड्कप्रसाद न्यौपानेले कथावस्तुका दृष्टिले प्रधान र गौण, चरित्रचित्रणका दृष्टिले स्थिर र गतिशील, भूमिकाका दृष्टिले वर्गीय र वैयक्तिक पात्र भनी वर्गीकरण गरेका छन् । ऋषिराज बरालले गतिशील र स्थिर, गोला र चेप्टा, प्रतिनिधि र व्यक्तिपरक, अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी पात्र गरी चार प्रकारले पात्रको वर्गीकरण गरेका छन् । त्यसै गरी मोहनराज शर्माले विभिन्न आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण गर्दै सामान्यतः सबै प्रकारका उपन्यासमा पाइने पात्रहरू विभिन्न आधारअनुरूप निम्नलिखित वर्गमा देखाएका छन् -

क) लिङ्गका आधारमा	(१) पुलिङ्ग (२) स्त्रीलिङ्ग
ख) कार्यका आधारमा	(१) प्रमुख (२) सहायक (३) गौण
ग) प्रवृत्तिका आधारमा	(१) अनुकूल (२) प्रतिकूल
घ) स्वभावका आधारमा	(१) गतिशील (२) गतिहीन
ङ) जीवन चेतनाका आधारमा	(१) वर्गगत (२) व्यक्तिगत
च) आसन्नताका आधारमा	(१) नेपथ्य (२) मञ्च पात्र
छ) आवद्धताका आधारमा	(१) बद्ध (२) मुक्त (शर्मा, मोहनराज, १२४-१२५) ।

लिङ्गका आधारमा नायक र नायिका छुट्टिन्छन् । त्यस्तै अन्य पुरुष पात्र र स्त्रीपात्र छुट्ट्याउने आधार पनि लिङ्ग नै हो । उपन्यासमा कुन पात्रको कति काम छ र कति मूल्यवान् छ, त्यसका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण पात्रहरू छुट्टिन्छन् । उपन्यासको मूल कथासँग सम्बन्धित पात्रहरूलाई प्रमुख पात्रमा राखिन्छ । यस वर्गमा नायक नायिका, प्रतिनायक र प्रतिनायिका तथा अन्य केन्द्रीय भूमिका भएका पात्रहरू पर्दछन् । यी बाहेक अन्य केही कम भूमिका भएका पात्रहरूलाई सहायक पात्रअन्तर्गत र ज्यादै कम भूमिका र कम मूल्यवान् कार्य भएका पात्रहरू गौण पात्र अन्तर्गत पर्दछन् । अनुकूल पात्रमा नायक, नायिका र तिनीहरूलाई सहयोग पुर्याउने पात्रहरूलाई राख्न सकिन्छ, भने नायक नायिकालाई फल प्राप्त गर्न बाधा पुर्याउने तथा दोषयुक्त प्रवृत्ति भएका प्रतिनायक,

प्रतिनायिका तथा तिनीहरूलाई सहयोग पुऱ्याउने पात्रहरूलाई प्रतिकूल अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । उपन्यासको आरम्भ देखि अन्त्यसम्म आफ्नो दृष्टिकोण र अभिवृत्तीय दृष्टिकोणले परिवर्तन नआउने स्थिर वा गतिहीन पात्र हुन् भने विभिन्न परिस्थितिमा परिवर्तन हुने पात्रहरू गतिशील पात्र हुन् । अभिजात्य, मध्यम वा निम्न मध्ये कुनै एक वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र वर्ग अन्तर्गत पर्दछन् भने कुनै एक विशिष्ट प्रकारको व्यक्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्तिगत पात्र हो । उपन्यासमा वर्णन मात्र हुने प्रत्यक्ष कार्य नगर्ने नेपथ्य पात्र हुन् भने प्रत्यक्ष कार्य गर्ने मञ्च पात्र हो । त्यसै गरी कृतिमा आवद्ध भएर मात्र सार्थक हुने बद्ध पात्र अन्तर्गत पर्दछ भने कृतिबाट मुक्त भएर पनि सार्थक हुने मुक्त पात्र अन्तर्गत पर्दछ । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा जुन पात्रलाई हटाउँदा कथानकमा भिन्नता आउँछ वा खजमजिन्छ त्यस्ता पात्र बद्ध र हटाउँदा पनि कथानकमा खासै भिन्नता नआउने पात्रलाई मुक्त पात्र भनिन्छ (शर्मा, मोहनराज, १२४ - १२५) ।

उपन्यासमा विभिन्न पात्रहरूलाई व्यवस्थित ढङ्गले प्रयोग गरिने हुँदा वर्गीकरणका आधारहरू पनि फरक फरक हुन्छ । उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरणको सन्दर्भमा पनि विद्वान्हरूको एउटै मत रहेको देखिदैन । नेपाली उपन्यासका पात्र वर्गीकरण सन्दर्भमा मोहनराज शर्माको वर्गीकरण नै अलि फराकिलो छ ।

२.३ पात्र अध्ययन विश्लेषणका पद्धतिहरू

‘पात्र’ उपन्यासको कथानकलाई अगाडि बढाने प्रमुख तत्त्व हो र उपन्यास भित्र पात्रको उपस्थिति, उसले गर्ने कार्यव्यापार आदिलाई कसरी व्यवस्थित गरिएको छ भनेर पात्रविधान अन्तर्गत हेरिन्छ । पात्र/चरित्र चित्रण गर्ने पद्धतिहरू पनि केही देखिएका छन् ।

नेपाली उपन्यासको इतिहासमा खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले पात्रलाई सहभागी भन्दै चरित्रचित्रणका केही पद्धति उल्लेख गरेका छन् ।

कृतिमा पात्र वा चरित्रका रूपमा देखिने व्यक्तिहरू नै सहभागी छन् । उपन्यासमा थुप्रै सहभागीको प्रयोग गरिन्छ र तिनैबाट कथानकलाई अगाडि बढाइन्छ । चरित्रको प्रधानता हुने उपन्यासलाई चरित्रप्रधान उपन्यास भनिन्छ । उपन्यासको चरित्र र त्यसको चित्रण कथानकका अनुकूल र स्वभाविक हुनुपर्छ । चरित्रचित्रण विभिन्न ढङ्गले गरिन्छ । आधारभूत रूपमा चरित्रचित्रण गर्ने निम्नलिखित तीनवटा पद्धतिहरू देखिन्छन् :

१. **वर्णनात्मक पद्धति** : सहभागीहरूले शारीरिक आकृति तथा उसका गुण एवम् विशेषताहरूको प्रत्यक्ष वर्णन गरिने प्रक्रियालाई वर्णनात्मक पद्धति भनिन्छ । कृतिमा यस्तो वर्णन परिचयात्मक वा विवरणात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ । यस पद्धतिबाट लेखकले पाठकलाई सहभागी व्यक्तिको चरित्रबारे जानकारी गराउँछ ।
२. **नाटकीय पद्धति** : लेखकले व्याख्यात्मक टिप्पणी विना नै कार्यव्यापारद्वारा सहभागीलाई प्रस्तुत गर्ने प्रक्रियालाई नाटकीय वा प्रदर्शनात्मक पद्धति भनिन्छ । यस पद्धतिमा लेखकले पाठकलाई सहभागी कस्तो व्यक्ति हो, उसले के भन्छ के गर्छ र उसबारे अन्य सहभागीले के भन्छन जस्ता कुराहरू प्रस्तुत गर्छ । सहभागीको वार्तालाप र कार्यव्यापारबाट उद्देश्य, अभिवृत्ति आदि प्रस्तुत गर्ने हुनाले त्यसैबाट चरित्रका वैशिष्ट्यहरू पत्ता लगाई आफ्नो निष्कर्ष निकाल्न पाठक स्वतन्त्र हुन्छ ।
३. **प्रतिनिधिमूलक पद्धति** : सहभागीहरूका आन्तरिक पक्षको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रक्रियालाई प्रतिनिधिमूलक पद्धति भनिन्छ । यसमा लेखकले बाह्य घटनाद्वारा सहभागीहरूका सक्रिय विचार तथा आवेगहरूको आवश्यक वर्णन गर्छ । यस पद्धतिबाट सहभागीका आन्तरिक चरित्र वा अभिवृत्तिको बाह्य प्रकटीकरण गरिन्छ ।
कृतिमा चरित्रचित्रणका यी सबै वा कुनै एक पद्धतिको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि चरित्रचित्रण गर्ने पद्धति लेखकीय चयनमा निर्भर गर्छ (लुइटेल्, ४८) ।

२.४ पात्रविधानका अध्ययन विश्लेषणका आधार

पात्र/चरित्रका वर्गीकरण विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै प्रकारले गरेका छन् । प्राय लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता, आवद्धता आदिका आधारमा पात्रको वर्गीकरण गरी अध्ययन गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा चाहिं अध्ययन तथा विश्लेषणका आधारलाई तीन शीर्षकमा वर्गीकरण गरिएको छ । विश्लेषणका लागि आधाहरू धेरै भए तापनि यस शोधकार्यका लागि मार्ग निर्देशक आधार यस प्रकार छन् :

१. भूमिकाको दृष्टिकोणबाट पात्रहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण ।
२. सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गत तथा उमेरगत अवस्थितिको आधारमा पात्रको अध्ययन तथा विश्लेषण ।

३. नैतिक एवम् मानसिक कोणबाट पात्रको अध्ययन विश्लेषण ।

यस शोधप्रबन्धमा विश्लेषणको आधारलाई तीन बुँदा केन्द्रित गरिएको छ जुन यसप्रकार छ :

(१) भूमिकाको दृष्टिकोणबाट पात्रको अध्ययन गर्दा पात्रलाई तीन श्रेणीमा विभाजन गरिएको छ । मूल पात्र, गौणपात्र र अति गौण पात्र । मूल पात्र अन्तर्गत केन्द्रीय पात्र र सहयोगी पात्र भनी उपश्रेणीमा विभाजन गरिएको छ । त्यस्तै गौण पात्र अन्तर्गत पारिवारिक पात्र र कार्यगत पात्र भनी उपश्रेणीमा विभाजन गरिएको छ । अति गौण पात्रको भने उपश्रेणी दिइएको छैन ।

(२) सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थितको आधारमा पात्रको अध्ययन विश्लेषण गर्दा सामाजिक पारिवारिक अन्तर्गत परिवारको सामाजिक बनौट जातिय, धार्मिक आर्थिक कुरा लगायत स्थानगत अवस्थितलाई समेटिएको छ । लिङ्गगत अन्तर्गत स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्गको आधारमा विभाजन गरी पात्रको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । त्यस्तै उमेरगत हिसाबमा बालपात्र, वयस्क पात्र र प्रौढ पात्र भनी समेटिएको छ ।

(३) नैतिक एवम् मानसिक कोणबाट पात्रको अध्ययन विश्लेषण गर्दा उपन्यासका नायक लगायत अन्य विभिन्न प्रमुख औपचारिक पात्रहरूको आचरणगत विशेषता, नैतिक मूल्य, सामाजिक जागरण, स्वच्छन्दतावादी आदर्शवादी, मानसिक अभिलक्षण आदि हेरिएको छ । नैतिक एवम् मानसिक कोणबाट पात्रको अध्ययन विश्लेषण गर्दा पात्रको मनोविज्ञानलाई केन्द्रमा राखी अध्ययन गरिन्छ । औपन्यासिक पात्रहरूको चरित्रमा विभिन्न मानसिक तत्त्वहरूको योग रहने गर्दछ । त्यसैले पात्र विश्लेषण गर्दा मानसिक अवस्थालाई आधार बनाइएको छ ।

पूर्वीय परम्परामा मनोविज्ञान भन्ने अलग विज्ञान स्थापित नभए तापनि पश्चिमका परम्परामा जस्तो दर्शन र कामशास्त्रका सन्दर्भमा मानसिक तत्त्वहरूको चर्चा हुँदै आएको र साहित्यिक सिर्जना तथा सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक समालोचनामा पनि मानसिक सन्दर्भहरू चर्चित हुँदै आएका छन् । पूर्वी साहित्यशास्त्र अन्तर्गत भरतमुनीको नाट्यशास्त्रदेखि साहित्यिक पात्र वा चरित्रका मानसिक घटनाहरूका बारेमा सङ्केत गरिएको भेटिन्छ र पूर्वीय परम्परामा प्रथमतः नाटकमा र त्यसपछि महाकाव्य र गद्यकाव्य (गद्याख्यान) का

सन्दर्भमा नायक नायिकाको वर्गीकरण र विश्लेषणका सामाजिक/नैतिक एवम् मानसिक अभिलक्षणहरूको उपयोग भएको पाइन्छ । यसरी नै नाटक, महाकाव्य वा गद्यकाव्य (गद्यख्यान वा आधुनिक तात्पर्यमा उपन्यास) का नायक नायिका आदि पात्रका विवेचनामा प्रयोग गरिएका कतिपय वर्गीकरण र व्याख्या आजका उपन्यासका चारित्रिक अध्ययनका निमित्त पनि केही हदसम्म उपयोगी हुन सक्ने देखिन्छ (प्रधान, प्रतापचन्द्र १९३-१९४) ।

यसरी प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा पात्रविधानको अध्ययन विश्लेषण गर्दा आधार तयार गरिएको छ ।

२.५ निष्कर्ष

‘पात्र’ उपन्यासका तत्त्वहरू मध्येको एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । उपन्यासमा घट्ने घटनालाई सहभागी हुने मानवीय र मानवेत्तर पात्रले नै अगाडि बढाएको हुन्छ । पात्र भोक्ताका रूपमा उपन्यासमा आएका हुन्छन् । पात्रका गतिविधिले उपन्यासको कथानकलाई गतिमात्र प्रदान गर्दैन, परिवेशलाई पनि समेट्दै उपन्यासकारको लेखकीय सन्देश पनि सम्प्रेषण गर्दछ । उपन्यासको पात्रले कथानकलाई आरम्भ, यत्न, प्राप्त्यासा नियतापत्ति हुँदै फलागमको अवस्थामा पुऱ्याउँछ । पूर्वीय साहित्यमा पात्रको भूमिका संयोगान्तको अवस्थामा रहन्छ भने पाश्चात्य साहित्यमा वियोगान्त कथानक पात्रले बोकेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यमा पात्रविधानको अध्ययन विश्लेषण गर्दा लीलबहादुर क्षेत्रीका तीन उपन्यास बसाईँ, अतृप्त र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका मानवीय पात्रहरूको सबै पक्षलाई भूमिकाको कोणबाट, सामाजिक पारिवारिक लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थाका आधारबाट र नैतिक एवम् मानसिक कोणबाट समेटिएको छ । यिनै आधारलाई विश्लेषणको आधार बनाई शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा कार्यगत भूमिकाको दृष्टिकोणबाट पात्रको अवस्थिति

३.१ विषयप्रवेश

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासहरू बसाइँ, अतृप्त र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउमा पात्रहरू केकस्ता भूमिकामा आएका छन् भनी निर्याल गर्नु यस परिच्छेदको उद्देश्य हो । भूमिकाको आधारमा क्षेत्रीका उपन्यासका पात्रको अध्ययन विश्लेषण गर्ने क्रममा क्रमश बसाइँ, अतृप्त र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासलाई समेटिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषणमा छुट्टाछुट्टै उपशीर्षक दिई अध्ययन गरिएको छ । कालक्रमिक रूपमा प्रकाशित उपन्यासलाई सोहीअनुसार उपशीर्षकमा समेटिएको छ । उपन्यासमा व्यक्त भएका पात्रहरूका भूमिकालाई कृतिगत आधारमा मूल पात्र, गौण पात्र र अति गौण पात्र गरी तीन वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ । विश्लेषण गर्दा उप शीर्षकमा पनि वर्गीकरण आवश्यक देखिएका ठाउँमा सोही अनुसार समेटिएको छ ।

३.२ कार्यगत भूमिकाका आधारमा बसाइँ उपन्यासका पात्रको अवस्थितिको अध्ययन

बसाइँ उपन्यासको पात्र विश्लेषण गर्दा कृतिमा प्रस्तुत भएका पात्रहरूमध्ये ककसको भूमिका कस्तो छ र ती प्रस्तुत भएका पात्रहरू प्रमुख सहायक र गौण पात्रहरू को को हुन् भनी पहिचान गर्ने काम प्रस्तुत शोधकार्यमा गरिएको छ । यसका लागि पात्रहरूको परिच्छेदगत भूमिकाको मात्रा र आवृत्ति सङ्ख्याको तथ्याङ्कीकरण गर्नु वस्तुगत अध्ययनका दृष्टिले वाञ्छनीय देखिन्छ । मूलतः बसाइँ उपन्यासमा व्यक्त भएका पात्रहरू : धने बस्नेत, बैदार बूढा, मैना, भुमा, काहिँला धामी, तेलु मगर, लेउते दमाइ, मुखिया, रिकुटे, मोटे कार्की, ठूली, दोबाटे साहिँलो, नन्दे, लुइटेल, ढकाल्नी बुढी, साने घर्ती, कान्छा साहु, सुब्बा, पञ्चभलादमीहरू, साहिँला घर्ती, गोमा, कान्छी घर्तिनी, तेसै लामिछाने नै हुन् । यी पात्रहरूले कृतिगत भूमिकाका आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरणलाई तालिकीकारण गर्दा निम्नलिखित प्रकारमा समेट्न सकिन्छ :

मूल पात्र

अ. केन्द्रीय पात्र

६०% वा सो भन्दा बढी भूमिका

आ.सहयोगी पात्र,

४०% वा सो भन्दा बढी भूमिका

गौण पात्र

अ. पारिवारिक पात्र

पारिवारिक सम्बन्ध भएका पात्र

आ. कार्यगत पात्र

(कामकै शिलशिलामा जोडिएका पात्र)

अति गौण पात्र : उपन्यासमा व्यक्त तर भूमिका कम भएका पात्र

तालिका : १

कृतिगत भूमिकाका आधारमा बसाइँ उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण

क्र.सं.	श्रेणी	उपश्रेणी	पात्र	परिच्छेदगत आवृत्ति संख्या प्रतिशत
१.	मूल पात्र	अ. केन्द्रीय पात्र	१. धने	$\frac{२१}{३०} = ७०\%$
			२. भुमा	$\frac{१८}{३०} = ६०\%$
		आ. सहयोगी पात्र	१. मैना	$\frac{१७}{३०} = ५७\%$
			२. रिकुटे	$\frac{१२}{३०} = ४०\%$
२.	गौण पात्र	अ. पारिवारिक पात्र	१. नन्दे	$\frac{७}{३०} = २३.३३\%$
			२. कान्छा साहू	$\frac{२}{३०} = ६.६६\%$
			३. ढकाली बुढी	$\frac{१}{३०} = ३.३३\%$

		आ. कार्यगत पात्र	१. मोटे कार्की २. बैदार बूढा ३. साने घर्ती ४. ठूली	$\frac{६}{३०} = २०\%$ $\frac{६}{३०} = २०\%$ $\frac{३}{३०} = १०\%$ $\frac{७}{३०} = २३.३३\%$
३.	अति गौण पात्र		१. मुखिया २. लुइटेल ३. सुब्बा ४. साहिँला घर्ती ५. तेलु मगर ६. लेउते दमाइँ ७. दोबाटे साहिँला ८. गोमा ९. कान्छी घर्तीनी १०. तेसेँ लामिछाने ११. ब्राह्मणहरू	$\frac{४}{३०} = १३.३३\%$ $\frac{२}{३०} = ६.६६\%$ $\frac{२}{३०} = ६.६६\%$ $\frac{२}{३०} = ६.६६\%$ $\frac{१}{३०} = ३.३३\%$ $\frac{१}{३०} = ३.३३\%$ $\frac{१}{३०} = ३.३३\%$ $\frac{१}{३०} = ३.३३\%$ $\frac{१}{३०} = ३.३३\%$ $\frac{१}{३०} = ३.३३\%$ $\frac{१}{३०} = ३.३३\%$

स्रोत : बसाइँ उपन्यासको पठनमा आधारित

माथि प्रस्तुत गरिएको तालिका परिच्छेदगत पुनरावृत्तिको हो । जम्मा उपन्यासमा सबै परिच्छेदमा गरी छुट्टा छुट्टै पात्रहरूको पुनरावृत्ति यस प्रकार छ :

तालिका : २

बसाइँ उपन्यासमा पात्रको पुनरावृत्ति

क्र.स.	पात्र	पुनरावृत्ति
१.	धने	२०४ पटक
२.	भुमा	२०१ पटक
३.	मैना	९६ पटक
४.	रिकुटे	९५ पटक
५.	मोटे कार्की	७८ पटक
६.	बैदार बूढा	२६ पटक
७.	ठूली	४९ पटक
८.	नन्दे	२८ पटक
९.	साने घर्ती	१४ पटक
१०.	मुखिया	११ पटक
११.	लेउते दमाइँ	१० पटक
१२.	लुइटेल्	६ पटक
१३.	गोमा	६ पटक
१४.	कान्छी घर्तीनी	६ पटक
१५.	तेसै लामिछाने	६ पटक
१६.	कान्छा साहू	६ पटक
१७.	काहिँला धामी	४ पटक
१८.	सुब्बा	३ पटक
१९.	पञ्चभलादमीहरू	३ पटक
२०.	साहिँला घर्ती	३ पटक
२१.	दोबाटे साहिँला	३ पटक
२२.	तेलु मगर	१ पटक
२३.	ढकाल्नी बूढी	१ पटक
२४.	ब्राह्मण	१ पटक

स्रोत : बसाइँ उपन्यासको पठनमा आधारित

यसरी बसाइँ उपन्यासका पात्रहरूको भूमिका माथिको तालिकाबाट प्रस्ट देखिन्छ । यी पात्रहरूको भूमिका बारे तलका उपशीर्षकमा थप प्रस्ट पारिएको छ ।

३.२.१ उपन्यासमा व्यक्त मूल पात्र

यस उपशीर्षक अर्न्तगत बसाइँ उपन्यासमा व्यक्त भएका मूल पात्रलाई समेटिएको छ । मूल पात्रका रूपमा धने र भुमा देखिएका छन् । समग्र उपन्यासमा आफ्नो भूमिकाको कारणबाट यी दुई पात्र केन्द्रीय पात्रका रूपमा आएका छन् भने मुना र रिक्टे सहयोगी पात्रका रूपमा आएका छन् ।

अ. केन्द्रीय पात्र

(क) धने

बसाइँ उपन्यासको केन्द्रीय पात्र धने हो । भूमिकाका हिसाबबाट हेर्दा उपन्यासमा सबैभन्दा बढी पुनरावृत्ति धने कै भएको छ । पुनरावृत्तिका क्रममा धने 'ऊ' सर्वनामबाट पनि उपन्यासमा आएको छ, प्रसङ्ग अनुसार उपन्यासमा परिच्छेदको सट्टा अड्क प्रयोग गरिएको छ । ती अड्कहरू नै प्रस्तुत शोधकार्यमा परिच्छेद मानिएका छन् । तीस परिच्छेद मध्ये एक्काइस परिच्छेदमा धने आएको छ । उपन्यास भरिमा चाहिँ धनेको पुनरावृत्ति दुई सय चार पटक भएको छ । यसरी धनेको परिच्छेदगत हिसाबमा सत्तरी प्रतिशत भूमिका रहेको छ ।

उपन्यासले तत्कालीन नेपालको पूर्वी पहाडको यथार्थ जीवनको प्रतिबिम्ब उतारेको छ । धने एउटा गरिब वर्गको पात्र हो । गरिब व्यक्तिको उठिवास तत्कालिन समयमा कसरी हुँदो रहेछ भन्ने सामाजिक घटनाक्रम उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको छ । धनेले गरिब भए पनि स्वाभिमान गुमाएको छैन । जिविको पार्जनको प्रयत्न गर्दा गर्दै पनि ऊ असफल भएको छ । अन्त्यमा ऊ मुग्लान भर्न बाध्य भएको छ । ऊ पहाडबाट वि आफ्नी श्रीमती र छोरो लिएर विस्थापित भएको छ । तत्कालीन समयमा यसै गरी पहाडबाट मान्छेहरू बसाइँ सर्न विवस बन्थे भन्ने घटनाको प्रतिनिधि पात्र बनेको छ धने । बसाइँ उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास भएकोले यी घटनाक्रम तत्कालीन समयको यथार्थ चित्रण वन्न पुगेको छ

प्रस्तुत उपन्यासमा धने कै सर्वाधिक भूमिका रहन गएकोले धने नै मूल पात्र ठहरिन गएको छ । ऊ नै बसाइँ केन्द्रीय पात्र हो ।

(ख) भुमा

प्रस्तुत उपन्यासमा भुमा को भूमिका साठी प्रतिशत रहेको छ । यस शोधकार्यमा साठी प्रतिशत भन्दा बढी भूमिका भएका पात्रलाई मूल पात्र मानेर अध्ययन गर्दा धनेकै नजिक नजिकको भूमिका भुमाको पनि रहेको छ । तीस परिच्छेदमध्ये अठार परिच्छेदमा भुमाको भूमिका रहेको छ । उपन्यास भरिमा चाँहि भुमाको पुनरावृत्ति दुई सय एक पटक भएको छ । कतै कतै भुमाको भूमिका कान्छी दिदीका रूपमा पनि भएको छ ।

उपन्यासमा भुमा धनेकी बहिनीका भूमिकामा आएकी छ । धनेकी श्रीमती भन्दा सात वर्ष मात्र कान्छी छे भुमा । दाजु भाउजूको गरिबीपनका कारण उसको विवाह योग्य समयमा पनि विवाह गरिदिन सकेका छैनन् । भुमामा पनि आफ्नो बैस छल्किएको छ, त्यसको फाइदा रिकुटेले उठाएको छ । जीवनको गम्भिर मोडमा पुगेकी भुमालाई मोटे कार्कीले साथ दिएको छ ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा परिच्छेदगत हिसाबमा साठी प्रतिशत भूमिका भएको र कथानकमा पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका भएकाले भुमा मूल पात्रका रूपमा देखिएकी छ । ऊ केन्द्रीय पात्रका रूपमा नै प्रस्तुत भएकी छे ।

आ. सहयोगी पात्र

(क) मैना

प्रस्तुत उपन्यासमा परिच्छेदगत हिसाबले मैनाको भूमिका सन्ताउन्न प्रतिशत रहेको छ । तीस परिच्छेदमध्ये छयानब्बे पटक पुनरावृत्ति भएको छ । मैना मूल पात्र अन्तर्गत सहयोगी पात्रको भूमिकामा रहेकी छे । मैनाको भूमिका लगभग केन्द्रीय पात्र कै हाराहारीमा छ । परिच्छेदगत हिसाबले भुमाको नजिक छ । चालिस प्रतिशत देखि साठी प्रतिशत भूमिका भएकालाई सहयोगी भूमिका मानिएकोले मैना प्रस्तुत उपन्यासमा भूमिकाका हिसाबले मूल पात्र अन्तर्गत सहयोगी पात्र हो ।

उपन्यासमा धनेकी श्रीमतीको रूपमा मैनाको भूमिका छ । मैनाले आफू भन्दा सात वर्ष भन्दा कान्छी नन्द भुमालाई छोरी सरह माया गरेकी छे । सानो छोराप्रतिको कर्तव्य पनि निर्वाह गरेकी छे भने पतिका हरेक समस्यालाई आफ्नै ठानेकी छे । धनेका हर सुख

दुःखमा साथ दिएकी छे । पहाडमा जीवन अनेकन प्रयत्न गर्दा पनि असफल भए पछि ऊ पनि धने सँगै गन्तव्यहीन रूपमा बसाइँ सर्न विवश भएकी छे ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा मैनाको भूमिका मूल पात्र अन्तर्गत सहयोगी पात्रमध्ये धेरै भूमिका निर्वाह गर्ने पात्रका रूपमा रहेको छ ।

(ख) रिकुटे

बसाइँ उपन्यासको खलपात्रको रूपमा रिकुटे आएको छ । रिकुटे जम्मा सत्र परिच्छेदमा आएको छ । उपन्यासमा उसको पुनरावृत्ति पन्चानव्वे पटक भएको छ । पल्टनेको छद्म भूमिकामा आएको रिकुटेले भुमालाई गर्भवती बनाएर बेपत्ता भएको छ । भुमाको मायालाई उसले धोका दिएको छ । परिच्छेदगत भूमिका उसको चालिस प्रतिशत रहेको देखिन्छ । ऊ मूल पात्र अन्तर्गत सहयोगी पात्रको रूपमा देखा परेको छ ।

३.२.२ उपन्यासमा व्यक्त गौण पात्र

प्रस्तुत शोधकार्यमा गौण पात्रका रूपमा चालिस प्रतिशत भन्दा कम भूमिका भएका पात्र समेटिएका छन् । कुनै पात्रको थोरै भूमिका भए पनि पारिवारिक सम्बद्धताका कारण पनि यस समूहमा समेटिएका छन् । गौण पात्रलाई पारिवारिक पात्र र कार्यगत पात्र भनी समेटिएको छ ।

(क) पारिवारिक पात्र

यस शीर्षकमा पारिवारिक रूपमा सम्बन्ध भएका पात्रहरू समेटिएको छ । मूल पात्रमा नपरेका गौण पात्रकै रूपमा रहेका र पारिवारिक हिसाबले सम्बन्ध भएका पात्रहरू नन्दे, कान्छा साहू र ढकाल्नी बूढी रहेका छन् । नन्दे र ढकाल्नी बूढी, पति-पत्नी हुन् भने कान्छा साहू उनीहरूको छोराको भूमिकामा छ । उपन्यासमा नन्दे सात परिच्छेदमा आएको छ । परिच्छेदगत हिसाबमा ऊ तेइस दशमलव तैत्तिस प्रतिशत भूमिकामा छ भने पुरै उपन्यासमा उसको पुनरावृत्ति अठ्ठाईस पटक छ । नन्देको कथानक भूमिकामा साहूको भूमिका छ । उसको खेत धनेले कमाउन आफ्नो घरबारी डिक राखेको छ । ढकाल्नी बूढीको भूमिका नन्देको श्रीमतीको रूपमा आएको छ । उपन्यासमा ढकाल्नी बूढीको एक दशमलव तैत्तिस प्रतिशत भूमिका छ । ढकाल्नी बूढीको भूमिका थोरै भए पनि नन्देसँगै

जोडिएकोले पारिवारिक पात्रमा समेटिएको छ वास्तवमा उनी अति गौण पात्र हुन् । त्यस्तै कान्छा साहू नन्देको छोराको रूपमा आएको छ । उसको भूमिका छ दशमलव छैसठ्ठी प्रतिशत छ । पूरा उपन्यासमा उसको पुनरावृत्ति छ पटक भएको छ । दुईटा परिच्छेदमा ऊ आएको छ ।

नन्देको भूमिका गौण पात्रका लागि पर्याप्त छ । उसका परिवारका सदस्य ढकाल्नी बूढी र कान्छा साहूको भूमिका कम भएपनि नन्देसँगै परिवार जोडिएकोले पारिवारिक कोणबाट उनीहरू गौण पात्रका रूपमा देखिएका छन् ।

(ख) कार्यगत पात्र

प्रस्तुत शोधकार्यमा कार्यगत पात्र अन्तर्गत उपन्यासमा कार्य व्यापार सम्पन्न गर्न आएका पात्रहरू हुन् । कार्यगत पात्रका रूपमा ठूली, मोटे कार्की, बैदार बूढो, साने घर्ती देखिएका छन् । कार्यगत पात्र अन्तर्गत ठूलीको भूमिका तेइस दशमलव तेत्तिस प्रतिशत छ । ठूली पाँच परिच्छेदमा आएकी छे भने जम्मा उन्नपचास पटक पुनरावृत्ति भएकी छे । ठूलीको कथानक भूमिका भुमाको सहेलीका रूपमा छ । त्यस्तै अर्को कार्यगत पात्रका रूपमा आएका पात्र मोटे कार्की छ । उपन्यासमा परिच्छेदगत हिसाबबाट मोटे कार्कीको भूमिका बीस प्रतिशत रहेको छ । उसलाई कतै कार्की मात्रै पनि भनिएको छ । मोटे कार्की पनि छ परिच्छेदमा आएको छ । उपन्यास भरिमा उसको पुनरावृत्ति अठ्तर पटक रहेको छ । मोटे कार्कीले भुमालाई अफ्ठेरो अवस्थामा साथ दिएको छ र जीवन सडगीनीका रूपमा स्वीकार गरेको छ । अर्को कार्यगत पात्रका रूपमा देखिएको बैदार बूढो छ । उसको भूमिका परिच्छेदगत हिसाबमा बीस प्रतिशत नै देखिएको छ । बैदार बूढो यस उपन्यासमा छब्विस पटक पुनरावृत्ति भएको छ । उपन्यासमा बैदार बूढो गाउँको साहू वर्गको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा देखिएको छ । त्यस्तै कार्यगत पात्रको नै रूपमा साने घर्ती रहेको छ । साने घर्तीको भूमिका तीन परिच्छेदमा रहेको छ । प्रतिशतका हिसाबमा साने घर्तीको भूमिका दश प्रतिशत छ । उपन्यास भरिमा चौध पटक उसको पुनरावृत्ति भएको छ । साने घर्ती नन्देको छोराको पनि नोकरको रूपमा आएको छ । साने घर्तीले मालिकको सोझो गरी धनेको कुलो मारेर कान्छा साहूकोमा लगाउँदा कुटाइ समेत खाएको छ ।

यसरी कार्यगत पात्र अन्तर्गत ठूली, मोटे कार्की, बैदार बूढो र साने घर्तीलाई समेटिएको छ ।

३.२.३ अति गौण पात्र

अति गौण पात्र अन्तर्गत स-साना भूमिकामा आएका पात्रहरू समेटिएका छन् । मुखिया, लुइटेल्, सुब्बा, साहिँला घर्ती, तेलु मगर, लेउते दमाइँ, दोबाटे साहिँला, गोमा, कान्छी घर्तीनी, तेर्सै लामिछाने, ब्राह्मणहरू अति गौण भूमिकामा छन् । परिच्छेदगत हिसाबमा मुखियाको भूमिका तेह्र दशमलव तेत्तिस प्रतिशत देखिएता पनि उपन्यास भरिमा उसको पुनरावृत्ति एघार पटक मात्र छ । त्यसो भएको हुनाले उसलाई पनि अति गौण पात्र अन्तर्गत समेटिएको छ । अति गौण पात्रहरू खास खास समयमा आएर आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

यसरी समग्र उपन्यासमा आएका पात्रहरूको उपन्यासमा हिस्सा कस्तो रहेको छ भनेर बुझ्न सकिन्छ । उपन्यासका मूल पात्र अन्तर्गत केन्द्रीय पात्र धने र भुमा छन् भने सहयोगी पात्रमा मैना र रिकुटे देखापरेका छन् । गौण पात्र अन्तर्गत पारिवारिक पात्रमा नन्दे, कान्छा, साहू र ढकाल्नी बूढी छन् भने कार्यगत पात्र अन्तर्गत ठूली, मोटे कार्की, बैदार बूढो र साने घर्ती रहेका छन् । त्यस्तै अति गौण पात्र अन्तर्गत मुखिया, लुइँटेल्, सुब्बा, साहिँला घर्ती, तेलु मगर, लेउते दमाइँ, दोबाटे साहिँला, गोमा, कान्छी घर्तीनी, तेर्सै लामिछाने, ब्राह्मणहरू रहेका छन् । यी सबैको भूमिकाको पूर्णताबाट बसाइँ उपन्यासले पूर्णता पाएको छ ।

३.२.४ निष्कर्ष

भूमिकाको आधारमा बसाइँ उपन्यासमा पात्रहरूको अवस्थिति हेर्दा मूल पात्र अन्तर्गत केन्द्रीय पात्र धने सत्तरी प्रतिशत भूमिकामा रहेको छ । त्यस्तै भुमाको साठी प्रतिशत भूमिका रहेको छ भने सहयोगी पात्र अन्तर्गत मैनाको सन्ताउन्न प्रतिशत भूमिका रहेको छ । रिकुटेको भूमिका चालिस प्रतिशत रहेको छ ।

गौण पात्र अन्तर्गतका पारिवारिक पात्र नन्देको तेइस दशमलव तेत्तिस प्रतिशत भूमिका रहेको छ । नन्देका परिवारका सदस्य कान्छा साहू र ढकाल्नीको भूमिका त्यो

भन्दा कम रहेको छ । त्यस्तै अति गौण पात्र अन्तर्गत मुखियाको केही बढी भूमिका देखिएको छ । यसरी भूमिकाको कोणबाट बसाइँ उपन्यासमा पात्रहरूको अवस्थिति सन्तुलित देखिन्छ ।

३.३ भूमिकाका आधारमा 'अतृप्त' उपन्यासका पात्रहरूको अवस्थिति

लीलबहादुर क्षेत्रीद्वारा लिखित एवम् प्रकाशित दोश्रो उपन्यास अतृप्त हो । यस उपन्यासमा एक युवकको उन्मुक्त जीवन प्रवृत्ति प्रस्तुत भएको छ । सिलाड, आसामका विभिन्न स्थानहरू काठमाडौँ, दिल्ली, हरिद्वार आदि ठाउँ परिवेशका रूपमा आएका छन् । उपन्यासमा 'म' पात्र मेघराज जैशी हो । म पात्रको केन्द्रीयतामा प्रस्तुत उपन्यास पूर्ण भएको छ । यस उपन्यासमा अड्क दश रहेका छन् । तीनै अड्कहरूलाई यस शोधकार्यमा परिच्छेद मानिएको छ । म पात्रका साथसाथै यस उपन्यासमा अन्य पात्रहरू पनि प्रस्तुत भएका छन् । रीता बनर्जी, अर्जुन सिंह क्षेत्री, पाठक र पाठक परिवार, सुधा, नगेन पुकन, ईश्वरीप्रसाद ढुङ्गाना, वीर बहादुर, जुनेली, गुमानबहादुर , चन्द्रमान श्रेष्ठ, रामप्रसाद र चन्द्रमाया, भूपाल बूढाथोकी, दिव्या-आमा, सुनील, सुनीलको बुवा नै उपन्यासमा आएका पात्रहरू हुन् । भूमिकाका आधारमा पात्रहरूको अवस्थिति हेर्दा परिच्छेदगत रूपमा भूमिका ककसको कति प्रतिशत छ भनी हेरिएको छ । भूमिकाका आधारमा पात्रको वर्गीकरण गर्दा मूल पात्र, गौण पात्र र अति गौण पात्र भनी छुट्याइएको छ ।

भूमिकाको आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण गर्दा मूल पात्र, गौण पात्र र अति गौण पात्रमा विभाजन गरिएको छ । मूल पात्र अन्तर्गत केन्द्रिय पात्र र सहयोगी पात्र भनी उपशीर्षक दिइएको छ । गौण पात्र अन्तर्गत पारिवारिक पात्र र कार्यगत पात्र भनी उपशीर्षक दिइएको छ । अति गौण पात्र शीर्षकमा नगन्य मात्रामा भूमिका भएका पात्रहरू समेटिएका छन् ।

तालिका नं ३ मा कृतिगत भूमिकाका आधारमा अतृप्त उपन्यासका पात्रको वर्गीकरण प्रस्तुत गरिएको छ

तालिका : ३

कृतिगत भूमिकाका आधारमा अतृप्त उपन्यासका पात्रको वर्गीकरण

श्रेणी	उपश्रेणी	पात्र	परिच्छेदगत आवृत्ति संख्या र प्रतिशत	
मूल पात्र	अ. केन्द्रीय पात्र	'म' अर्थात् मेघराज जैशी	१०/१०= १००%	
	आ. सहयोगी पात्र	१. सुधा	४/१०= ४०%	
		२. ईश्वरी	४/१०= ४०%	
		३. जुनेली	४/१०= ४०%	
गौण पात्र	अ. पारिवारिक पात्र	१. दिव्या र आमा	२/१०= २०%	
		२. सुनील र बुवा	१/१०= १०%	
	आ. कार्यगत पात्र	१. रीता	२/१०= २०%	
		२. चन्द्रमान श्रेष्ठ	१/१०= १०%	
		३. भूपाल बुढाथोकी	१/१०= १०%	
		४. अर्जुन सिंह क्षेत्री	१/१०= १०%	
		अति गौण पात्र	१. नगेन पुकन	१/१०= १०%
			२. स्वामीहरू	१/१०= १०%
३. पाठक महाजन	१/१०= १०%			
४. गुमान बहादुर गुरुड	१/१०= १०%			
५. गुरुड पत्नी	१/१०= १०%			
६. रामप्रसाद	१/१०= १०%			
७. चन्द्रमाया	१/१०= १०%			

स्रोत : अतृप्त उपन्यासको पठनमा आधारित

यसरी अतृप्त उपन्यासका पात्रहरूको भूमिका माथिको तालिकाबाट प्रस्ट देखिन्छ ।
यी पात्रहरूको भूमिका बारे तलका उपशीर्षकमा थप प्रस्ट पारिएको छ ।

३.३.१ उपन्यासमा व्यक्त मूल पात्र

यस शीर्षक अन्तर्गत अतृप्त उपन्यासका पात्रहरू मध्ये सर्वाधिक भूमिका भएका पात्रहरू समेटिएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा दश परिच्छेद रहेका छन् । सबै परिच्छेदमा 'म' पात्र (जसको नाम मेघराज जैसी हो) आएको छ । त्यसकारण यो उपन्यास म पात्र केन्द्रित छ ।

अ. केन्द्रीय पात्र

(क) मेघराज

'म' अर्थात् मेघराज जैशी नै यस उपन्यासको मूल पात्र वा केन्द्रीय पात्र हो । उसको परिच्छेदगत आवृत्ति सङ्ख्या दशमा दश नै रहेको छ । प्रतिशतका हिसाबमा शतप्रतिशत 'म' पात्रको परिच्छेदगत आवृत्ति रहेको छ । 'म' पात्रको यौवनकालको पाँच वर्षसम्मको मानसिक र व्यावहारिक घटनावली उपन्यासमा व्यक्त भएको छन् जुन स्वच्छन्द पारामा घटेका छन् । 'म' पात्रको अतृप्त चाहना उपन्यासमा पूरा भएको अवस्था भने छैन । 'म' पात्रले धेरैका जीवन वर्वाद बनाएको छ । परिणाम के होला भन्ने कुरा नसोची मेघराज जैशीका कदम अगाडि बढेका छन् तर समग्र उपन्यासमा उसलाई अफठेरो परेको अवस्था भने छैन । सुधा, जुनेली, रीता, दिव्या आदी महिलासँग उसको नजिकको सम्बन्ध छ । रीता बनर्जी उसकी पहिलो प्रेमीका हो । सुधासँग त बिहे नै गरेको छ । जुनेलीलाई भगाएर लगेको छ भने दिव्याको मनमा पनि ऊ बसेको छ । अतृप्त उपन्यासमा मेघराज जैशी उन्मुक्त पुरुष पात्रको रूपमा छाएको छ । जुनेलीलाई भगाएर काठमाडौं गएको अवस्थामा उसले छद्म नाम रामप्रसाद समेत राखेको छ । यही मेघराज अर्थात् 'म' पात्र नै भूमिकाको आधारमा मूल पात्र अन्तर्गतको केन्द्रीय पात्र हो ।

आ. सहयोगी पात्र

(क) सुधा

सुधाको परिच्छेदगत आवृत्तिका हिसाबले चालिस प्रतिशत भूमिका रहेको छ । दश परिच्छेदमध्ये चार परिच्छेदमा सुधाको भूमिका रहेको छ । मेघराज जसरी पूर्ण रूपले उपन्यास भरि सुधा आएकी छैन । सुधा पढेलेखेकी केटी हो । उसको परिवार भारतीय

सैनिकको परिवार हो । आधुनिक शिक्षा पाएकी सुधाको बिहे मेघराजसँग भएको छ तर उपन्यासमा उक्त विवाह असफल विवाहका रूपमा देखिएको छ । मेघराजले उपेक्षा गरेपछि उसले व्यवहार परिवर्तन गर्दै लगेकी छे । अन्त्यमा सुधा सन्यासिनी बनेकी छे । चालिस प्रतिशत परिच्छेदगत भूमिका भएको र मेघनाथसँगको सम्बन्ध भएका कारण ऊ उपन्यासको मूल पात्र अन्तर्गतको सहयोगी पात्र हो ।

(ख) ईश्वरी

उपन्यासमा कतै ईश्वरीप्रसाद ढुङ्गाना अनि कतै ईश्वरी मात्र भनिएको छ जे भने पनि पात्र एउटै हो । परिच्छेदगत भूमिका उसको चालिस प्रतिशत रहेको छ । ईश्वरी मेघराजको बालसखा हो । सिलाडमा उनीहरूले पढाइ सकेपछि लामो समय सम्म उनीहरूको भेट भएको हुँदैन । एक दिन गौहाटीमा उनीहरूको भेट हुन्छ त्यस पछि पुन नजिकिन्छन् । मेघराज भ्रष्ट चरित्रको देखिएको हुनाले उही आफ्नो बालसखाकी श्रीमती जुनेलीलाई काठमाडौँ लान्छ । मोजमस्ती गर्छ र काठमाडौँ अल्पत्र छोडेर हिँड्छ । काठमाडौँमा बेसहारा बनेकी जुनेलीलाई पुन ल्याएर स्वीकार गर्छ । उता डिगवोईमा पनि पुगेर दिव्याको जीवन वर्वाद हुनबाट बचाउँछ । यसरी उपन्यासमा प्रमुख पात्र मेघराजसँग सम्बन्ध भएको र चालिस प्रतिशत परिच्छेदगत भूमिका पनि भएकाले ईश्वरी यस उपन्यासको मूल चरित्र अन्तर्गतको सहयोगी पात्र हो ।

(ग) जुनेली

प्रस्तुत उपन्यासमा जुनेलीको परिच्छेदगत भूमिका चालिस प्रतिशत रहेको छ । दश परिच्छेदमध्ये चार परिच्छेदमा उसको भूमिका रहेको छ । उपन्यासको केन्द्रीय पात्र मेघराजसँग उसको निकटवर्ती सम्बन्ध छ । जुनेली उपन्यासमा वास्तविक रूपमा ईश्वरीकी श्रीमती हो । मेघराजले विहाको लागि हेरेर पनि छाडेकी पात्र हो जुनेली । ऊ पाठक महाजनकी छोरी हो । उसको माइती दरङ जिल्ला हो । ईश्वरी कामको शिलशिलामा दरङ जाँदा पाठक परिवारसँग चिनजान भई जुनेली र ईश्वरीको विहा भएको हो । गौहाटी बस्ने क्रममा मेघराजसँग निकटता बढेको छ उसको । केही समयको निकटता पछि ईश्वरीलाई छोडेर गौहाटीबाट जुनेली मेघराजसँग काठमाडौँ जान्छे । काठमाडौँमा जुनेलीको छद्मनाम चन्द्रमाया रहेको छ । मेघराजले उसलाई काठमाडौँमा

अलपत्र पारेपछि ईश्वरीले उद्धार गरी पुन गौहाटी ल्याएको छ । यसरी उपन्यासमा परिच्छेदगत हिसाबबाट जुनेली चालिस प्रतिशत आवृत्ति भएकी पात्र मूल पात्र अन्तर्गतको सहयोगी पात्रको रूपमा रहेकी छे ।

३.३.२ उपन्यासमा व्यक्त गौण पात्र

यस शीर्षकमा पनि उपशीर्षक राखिएको छ । यहाँ पारिवारिक पात्र र कार्यगत पात्र उपशीर्षक दिइएको छ । यस शोधकार्यमा गौण पात्र अन्तर्गत दिव्या र आमा सुनील र बुवा अनि त्यस्तै गरी रीता बनर्जी, चन्द्रमान श्रेष्ठ, भूपाल बुढाथोकी, अर्जुन सिंह क्षेत्री पात्रहरू समेटिएका छन् । गौण पात्र अन्तर्गत उपशीर्षक पारिवारिक पात्र र कार्यगत पात्र भनी दिइएको छ ।

(क) पारिवारिक पात्र

यस शीर्षकमा पारिवारिक नाता भएका र उपन्यासमा खास भूमिका भएका पात्र समेटिएको छन् । दिव्या र उसकी आमाको उपस्थिति अलग अलग छैन । उनीहरूको उपस्थिति सँगसँगै भएकाले पारिवारिक पात्र अन्तर्गत राखिएको छ । उनीहरूको भूमिका उपन्यासमा दुई परिच्छेदमा मात्र आएको छ । उनीहरू परिच्छेद सातमा आएका छन् । उनीहरूको भूमिका त्यही परिच्छेदमा मुख्य छ भने अर्को एउटा अर्को परिच्छेदमा 'म' पात्रले जीवनका गतिविधि समीक्षा गर्ने क्रममा सूच्य रूपमा आएका छन् । यसरी जम्मा दुई परिच्छेदमा दिव्या-आमाको भूमिका छ । परिच्छेदगत प्रतिशतले बीस प्रतिशत मान्न सकिन्छ । त्यस्तै पारिवारिक पात्रका रूपमा सुनील र उसको बुवा एउटा परिच्छेदमा आएका छन् । उनीहरूको परिच्छेदगत आवृत्ति एक नै हो । दश प्रतिशत परिच्छेदगत भूमिकामा सुनील र बुवा आएका छन् । उनीहरू रीता बनर्जीको छोरा र श्रीमान् हुन् ।

(ख) कार्यगत पात्र

कार्यगत पात्र अन्तर्गत चार जना पात्र समेटिएको छन् । रीता बनर्जी, चन्द्रमान श्रेष्ठ, भूपाल बुढाथोकी र अर्जुन सिंह क्षेत्री नै कार्यगत पात्रका रूपमा देखिएका छन् । यी कार्यगत पात्रहरूमध्ये परिच्छेदगत भूमिका हेर्दा रीताको बीस प्रतिशत भूमिका छ भने अरु तीन जनाको दश-दश प्रतिशत भूमिका रहेको छ । उपन्यासमा रीता बनर्जीसँग मेघराजको

भेट सिलाडमा कामकै शिलशिलामा भएको हुन्छ, माया प्रिती बस्छ, घुमफिर गर्छन् तर बिहे हुन नसकेको अवस्था छ । रीताको अन्तै बिहा हुन्छ । चन्द्रमान श्रेष्ठ मेघराजले काठमाडौंमा भेटेको पात्र हो । चन्द्रमान कै सहयोगमा मेघराजले भक्तपुरमा डेरा फेला पारेको हुन्छ । रामप्रसाद र चन्द्रमाया भनी छद्म नाममा मेघराज र जुनेली भक्तपुरमा बसेको बेलाको मित्र हो ,चन्द्रमान श्रेष्ठ । उसको केही समय आसाममा बसेको पृष्ठभूमि पनि छ । त्यही चन्द्रमान चन्द्रमायासँग लहसिन पुगेको छ । उपन्यासमा चन्द्रमान श्रेष्ठको भूमिका एउटा परिच्छेदमा मात्र भएकोले परिच्छेदगत भूमिका उसको दश प्रतिशत मात्र रहेको छ । उसले मेघराजलाई कपडा पसलमा जागिर समेत खोजी दिएको छ । त्यस्तै अर्को कार्यगत पात्रका रूपमा भूपाल बुढाथोकी देखिएको छ । उसको पनि एउटा परिच्छेदमा मात्र भूमिका रहेको छ । परिच्छेदगत प्रतिशतमा उसको भूमिका दश प्रतिशत छ । उसको सम्बन्ध मेघराजसँग राम्रो देखिएको छ । भूपालको मुख्य भूमिका भएको परिच्छेद सातौं हो । उसले मेघराजलाई डिगवोइमा काम गरी बस्न सक्ने बनाएको छ तर उसको मित्रतालाई मेघराजले निष्ठापूर्वक निर्वाह गरेको छैन । अर्को एक पात्र अर्जुनसिंह क्षेत्री पनि छ । ऊ सिलाडमा बैंकमा काम गर्ने कर्मचारी हो । त्यहीँ मेघराज र अर्जुनको बीचमा चिनजान भएको छ । त्यही अर्जुनको साथ लगेर दरङकी पाठककी छोरी बिहे गर्ने सिलसिलामा मेघराज एक पटक गौहाटी केटी हेर्न आएको हुन्छ । यसरी एउटा परिच्छेदमा मात्र देखापरेको अर्जुनको परिच्छेदगत भूमिका दश प्रतिशत छ ।

यसरी गौण पात्र अन्तर्गत समेटिएका पात्रहरू, दिव्या र आमा, सुनील र उसको बुवा, रीता, चन्द्रमान, भूपाल र अर्जुन हुन् । यिनीहरूको आ-आफ्नै भूमिकाका कारणले उपन्यासले सार्थकता पाएको छ ।

३.३.३ अति गौण पात्र

यस शीर्षकमा उपन्यासमा आएका स-साना भूमिका भएका पात्रहरू समेटिएका छन् । अति गौण पात्रका रूपमा आए पनि खास भूमिकामा आएर उपन्यासलाई सार्थक पार्ने पात्रहरू नगेन पुकन, स्वामीहरू, पाठक महाजन, गुमानबहादुर गुरुङ र पत्नी हुन् । यी अति गौण पात्रहरू सबै एउटा एउटा परिच्छेदमा आएका छन् । परिच्छेदगत भूमिकाका आधारमा दश प्रतिशत भूमिका देखिन्छ । नगेन पुकन गौहाटी विश्वविद्यालय पढ्ने विद्यार्थी र मेघराजको साथी हो । स्वामीहरू मेघराज हरिद्वार जाँदा भेट भएका पात्र हुन् जो

सुधासंग शङ्कास्पद रूपमा भेटिएका छन् । पाठक महाजन, छोरी र परिवार सहित कामाख्या माताको दर्शन गर्न आउँदा गौहाटीमा मेघराजसंग भेट भएको पात्र हो । गुमान बहादुर र पत्नी दाजु वर्गका पात्र हुन । सुधासंग खटपट भएका अवस्थामा उनीहरूको भेट मेघराजसंग भएको छ । रामप्रसाद र चन्द्रमायालाई पनि अति गौण पात्रका रूपमा राख्न सकिन्छ ।

यसरी प्रस्तुत अध्ययनमा अतृप्त उपन्यासका पात्रहरूको भूमिकाका आधारमा आ-आफ्नो अवस्थिति हेर्न सकिन्छ । उपन्यासमा मेघराजको दाजुको भूमिका भने पृष्ठभूमिका रूपमा रहेको छ । दाजु नेपथ्य पात्रको भूमिकामा रहेको देखिन्छ तर स्वयम् उपन्यासमा उपस्थिति भने छैन ।

३.३.४ निष्कर्ष

प्रस्तुत उपन्यासमा रामप्रसाद र चन्द्रमाया समेत सत्र जना पात्रको भूमिका रहेको पाइन्छ तर खास पात्र पन्ध्र जना रहेका छन् । मूल पात्र, गौण पात्र र अति गौण पात्रको संयोजनबाट अतृप्त उपन्यासले पूर्णता पाएको छ । मेघराज नै यस उपन्यासको केन्द्रीय पात्र हो । पात्रका रूपमा प्रत्यक्ष नआए पनि मेघराजको दाजुको भूमिका पृष्ठभूमिका रूपमा रहेको छ । उपन्यास दश परिच्छेदमा पूर्ण भएको देखिन्छ । लगभग पाँच वर्षको समयमा मेघराजले गरेको कुकार्य भनौं या स्वच्छन्द कार्यले उपन्यास निर्माण भएको देखिन्छ । उपन्यासमा केन्द्रीय भूमिकामा मेघराज छ । उसको दाँजोमा अरु सबैको भूमिका न्यून छ । मेघराजले आफ्नो वितेको जीवनको समीक्षा गरेको छ । धेरै नारीको यौन सुख पाउने उसको प्रयत्न छ । उपन्यासको अन्त्य त भयो तर उसको त्यो अतृप्त चाहना उपन्यासमा पूर्ण भएको देखिँदैन । सबै पात्रहरूले आ-आफ्नो भूमिका सबल ढङ्गले निर्वाह गरेका कारण अतृप्त उपन्यास एक सफल उपन्यासको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

३.४ भूमिकाका आधारमा ब्रह्मपुत्रका उेउछाउ उपन्यासमा पात्रहरूको अवस्थिति

लीलबहादुर क्षेत्रीद्वारा लिखित तेस्रो उपन्यास ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ हो । यस उपन्यासमा पूर्वोत्तर भारतमा बस्ने नेपाली भाषी जनसमुदायको परिदृश्य उतारिएको छ । पूर्वोत्तर भारतमा बग्ने लामो नदी ब्रह्मपुत्र नदीको आसपासमा नेपाली भाषी जनसमुदायको बसोवास रहेको देखिन्छ । नेपाली भाषी जनसमुदाय त्यहीँका आसामेहरूसंग

पनि घुलमिल भएको सन्दर्भ उपन्यासमा छ । नेपाली जातिले गाई ,भैसी पालेको, खेतिपाति गरेको वर्णन उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ भने सँगसँगै नेपालीरूको पल्टन जाने सन्दर्भ पनि आएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा सानो-ठूलो भूमिकामा धेरै पात्रहरू आएका छन् । उपन्यासको केन्द्रीय पात्र गुमाने हो । उसको वास्तविक नाम गुमानसिंह हो । त्यस्तै उपन्यासमा डायरी महाजनका नामले चिनिने महाजनको वास्तविक नाम केशरबहादुर खुलाल हो । यस उपन्यासमा आएका पात्रहरू गुमाने ,डायरी महाजन,काकतीबाबू,मानवीर,जुरेली, बमबहादुर लिम्बु (सुब्बा),कान्छा महाजन, नन्दलाल जैसी, घोर्साने काइँलो, रावल महाजन, छविलाल, मुना, मालती,हरेन, टोपे मास्टर, बैदाङ्गे लामा, पं.गेहनाथ, हेडमास्टर सूर्यप्रसाद उपाध्याय, जयप्रसाद सुब्बा, उत्तम बासुमतारी, सिपाही पराजुली, नारायण खरेल महाजन, उर्मी, डा. वरुण वैश्य, रतन माडे, श्रीमती काकती नै मुख्य रूपमा रहेका छन् । यी पात्रहरूको उपन्यासमा परिच्छेदगत भूमिका कस्तो रहेको छ भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ । भूमिकाको आधारमा पात्रहरूको अवस्थित हेर्दा पच्छिदगत रूपमा भूमिका कसको कति छ भनेर हेरिएको छ । भूमिकाको आधारमा पात्रको वर्गीकरण गर्दा मूल पात्र, गौण पात्र र अति गौण पात्र भनि छुट्याइएको छ ।

तालिका नं ४ मा कृतिगत भूमिकाको आधारमा **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** उपन्यासका पात्रको वर्गीकरण प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा आएका पात्रहरू २६ जना रहेका छन् । यी पात्रहरूलाई तालिकामा मूल पात्र , गौण पात्र र अति गौण पात्र गरी तीन शीर्षकमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

तालिका : ४

कृतिगत भूमिकाको आधारमा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रको वर्गीकरण :

श्रेणी	उपश्रेणी	पात्र	परिच्छेदगत आवृत्ति सख्या र प्रतिशत
मूल पात्र	अ. केन्द्रीय पात्र	१. गुमाने २. महाजन	२२/२२ = १००% १३/२२ = ५९%
	आ. सहयोगी पात्र	१. केशव काकती २. मालती	१२/२२ = ५४.५४% १२/२२ = ५४.५४%
गौण पात्र	अ पारिवारिक पात्र	१. हरेन २. कान्छा महाजन ३. श्रीमती काकती ४. मानवीर ५. जुरेली ६. नारायण	७/२२ = ३१.८१% ६/२२ = २६.२६% ४/२२ = १८.१८% ४/२२ = १८.१८% ४/२२ = १८.१८% ३/२२ = १३.६३%
	आ. कार्यगत पात्र	१. घोर्साने काइँला २. नन्दलाल जैसी ३. टोपे मास्टर ४. बम बहादुर लिम्बू ५. हेड मास्टर सूर्य प्रसाद उपाध्याय	६/२२ = २७.२७% ५/२२ = २२.७२% ५/२२ = २२.७२% ३/२२ = १३.६३% ७/२२ = ३१.८१%
अति गौण पात्र		१. खरेल महाजन २. डा. बरुण वैश्य ३. जयप्रसाद सुब्बा ४. मुना ५. रतन माडे ६. उत्तम बासुमतारी ७. छविलाल ८. उर्मी ९. पं. गेहनाथ १०. रावल महाजन ११. वैदाङ्गे लामा	३/२२ = १३.६३% ३/२२ = १३.६३% ३/२२ = १३.६३% २/२२ = ९.०९% २/२२ = ९.०९% २/२२ = ९.०९% २/२२ = ९.०९% २/२२ = ९.०९% २/२२ = ९.०९% १/२२ = ४.५४% १/२२ = ४.५४%

स्रोत : ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासको पठनमा आधारित

यसरी ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रहरूको भूमिका माथिको तालिकाबाट प्रस्ट देखिन्छ । यी पात्रहरूको भूमिका बारे तलका उपशीर्षकमा थप प्रस्ट पारिएको छ ।

३.४.१ उपन्यासमा व्यक्त मूल पात्र

यस शीर्षक अन्तर्गत उपन्यासमा आएका पात्रहरू मध्ये सर्वाधिक भूमिका भएका पात्रहरू समेटिएका छन् । उपन्यास बाइस अङ्कमा समेटिएको छ । ती बाइस अङ्कलाई नै यहाँ शोधकार्यमा परिच्छेद मानिएको छ । गुमाने सबै परिच्छेदमा आएको छ । यहाँ ऊ नै मूल पात्र अन्तर्गतको केन्द्रीय पात्र हो ।

अ. केन्द्रीय पात्र

(क) गुमाने

उपन्यासका सबै परिच्छेदमा गुमाने पात्र आएको छ । भूमिकाको आधारमा शतप्रतिशत परिच्छेदगत भूमिका गुमानेको रहेको छ । उपन्यासको केन्द्रीय पात्र पनि गुमाने हो । गुमाने तीन वर्षको हुँदा उसका बा आमाले उसलाई भारतको पूर्वोत्तर प्रान्त आसाम लिएर जान्छन् । गुमानेले अनेक हण्डर ठक्कर खाएको छ । दुःख गरेर पढेको छ । ऊ भारतीय सेनामा समेत जागिरे भइ पाकिस्तानसँगको युद्धमा लडेको पनि छ । पूर्वोत्तर भारतको समाज सुधारने अभियानमा पनि लागेको छ ऊ तर (उपन्यासमा) सफल भएको भने छैन । आफ्नी प्रेमिका मालतीलाई पनि उसले पाउन सकेको छैन । जीवनको प्रारम्भिक अवस्था देखि नै उसले दुःख पाएको छ । महाजनको परिवार, काकतीबाबू र हेड मास्टर सूर्यप्रसाद उपाध्यायको सहायताबाट ऊ उपन्यासमा अगाडि बढेको छ । महाजनले हरेक ठाउँमा गुमानेलाई स्वार्थका हिसावबाट मात्र सहयोग गरेको छ । यस उपन्यासका हरेक अङ्क मा गुमानेको भूमिका छ । बाइस परिच्छेदमा नै भूमिका भएकाले ऊ भूमिकाका आधारमा मूल पात्र अन्तर्गतको केन्द्रीय पात्र हो ।

(ख) महाजन

महाजनको वास्तविक नाम केशरबहादुर खुलाल हो । ऊ उपन्यासमा कतै डायरी महाजनको नामबाट कतै महाजनको नाम मात्रैबाट पनि आएको छ । बाइस परिच्छेद मध्ये डायरी महाजनको भूमिका तेह्र परिच्छेद मा देखिएको छ । ५९ प्रतिशत परिच्छेदगत

भूमिकामा महाजन आएको छ । महाजनले पूर्वोत्तर भारतको आसाम राज्यमा भैसीपालनको काम, डायरी साहुको काम गरेको छ । ऊ त्यहाँ बस्ने नेपालीहरू मध्ये आर्थिक हिसाबमा सम्पन्न छ । उसको प्रशासनिक र अदालति पहुँच पनि राम्रै देखिएको छ ।

आ. सहयोगी पात्र

(क) केशव काकती

केशव काकती आसामे मूलका पात्र हुन् । उनी समाजसेवी व्यक्ति हुन् । उनी गान्धीवादी कङ्ग्रेस कार्यकर्ता पनि हुन् । उनको नेपाली जनमानसप्रति सद्भाव र साहनुभूति रहेको छ । गुमानेलाई मानवीरले आफू मर्ने बेलामा भर गरेर यिनै केशव काकतीलाई जिम्मा लगाएको छ । कतै काकतीबाबूका नामले त कतै केशव काकतीका नामले उपन्यासकमा आएका छन् । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका बाइस अङ्क मध्ये बाह्र अङ्कमा केशव काकती को भूमिका रहेको छ । ५४.५४ प्रतिशत भूमिका परिच्छेदगत हिसाबमा केशव काकतीको रहेको छ । मालतीका बुवाको भूमिकामा केशव काकती देखिन्छन् । समाजमा उदारवादी, सहयोगी देखिए तापनि घरमा श्रीमतीसँग उनी डराउने गरेको स्थिति उपन्यासमा छ । केशव काकतीको भूमिका सकारात्मक छ ।

(ख) मालती

मालती केशव काकतीको छोरी हो । ऊ उपन्यासमा ऊ १२ औँ परिच्छेदमा आएको छे । ऊ आसामे मूलकी पात्र हो । उसको प्रस्तुत उपन्यासमा ५४.५४ प्रतिशत परिच्छेदगत भूमिका रहेको छ । उसले बाल्यकालदेखि नै गुमानेलाई मन पराएको हुन्छे । ऊ गुमानेप्रति हृदयबाट नै समर्पित छे । गुमानेको अवस्था र मालतीको परिवारका सदस्यका कारण मालतीको विहे गुमानेसँग भएको छैन । गुमानेसँग मेल हुन नसक्दा उसको विहे डा. बरुण वैश्यसँग हुन्छ तर त्यो विहेले भन्नु उसमा नैराश्यता ल्याउँछ । विहापश्चात् पनि गुमानेसँग भेट हुँदा ऊ अत्यन्त खुसी हुन्छे । जब ऊ आफ्नो पतिको घर जान पर्ने अवस्था आउँछ त्यस बेला दुःखित बन्छे । ऊ अन्त्यमा ब्रह्मपुत्रमा लीन भएकी छे । ऊ प्रेममा असफल भएकी पात्र हो ।

३.४.२ उपन्यासमा व्यक्त गौण पात्र

(क) हरेन

हरेन उपन्यासको खल नायक हो । प्रस्तुत उपन्यासमा ऊ गौण पात्र अन्तर्गतको पारिवारिक पात्र अन्तर्गत पर्दछ । हरेन काकती बाबूको छोरा हो । उपन्यासमा उसले नकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेको छ । आफ्नी बहिनी मालतीको प्रेममा ऊ तगारो बनेको छ । प्रस्तुत उपन्यासको बाइस परिच्छेद मध्ये सात परिच्छेदमा उसको भूमिका रहेको छ । परिच्छेदगत भूमिका उसको ३१.८१ प्रतिशत रहेको छ । यो उपन्यासमा मालती, श्रीमती काकती, काकतीबाबू अनि गुमानेको जीवन उसकै कारण बर्बाद भएको छ । ऊ स्वयम् पनि बर्बाद भएको छ । उसको भूमिका उपन्यासमा नकारात्मक रूपमा आएको छ । उसले बुबाको समाजसेवी छविमा आँच आउने काम गरेको छ ।

(ख) कान्छा महाजन

प्रस्तुत उपन्यासमा डायरी महाजनको पारिवारिक लहरो ठूलो देखिएको छ । उसको गाई भैंसी पालन व्यवसाय, डायरी व्यावसायबाट आर्थिक हैसियत पनि राम्रो देखिएको छ । कान्छा महाजन डायरी महाजनको भाइको भूमिकामा उपन्यासमा आएको छ । उपन्यासमा कान्छा महाजनको भूमिका डायरी महाजनको आर्थिक कारोवारमा सहयोग गर्ने खालको छ । पारिवारिक कुरामा पनि डायरी महाजनले ऊसँग सल्लाह लिने गरेको अवस्था उपन्यासमा देखिन्छ । कान्छा महाजन जम्मा छ, परिच्छेदमा आएको छ । उसको परिच्छेदगत भूमिका २७.२७ प्रतिशत रहेको छ ।

(ग) श्रीमती काकती

श्रीमती काकतीको भूमिका केशव काकतीको श्रीमती रूपमा आएको छ । जम्मा बाइस परिच्छेद मध्ये चार परिच्छेदमा श्रीमती काकतीको भूमिका रहेको छ । श्रीमती काकतीको परिच्छेदगत भूमिका १८.१८ प्रतिशत रहेको छ । श्रीमती काकती, केशव काकती, हरेन र मालतीको एउटा पूर्ण परिवार देखिन्छ । मालतीले गुमानेलाई प्रेम गरेको श्रीमती काकतीलाई मन पर्दैन । गुमानेलाई अत्यन्तै दुर्व्यवहार श्रीमतीले काकतीले गरेको

छ । उपन्यासमा उसको भूमिका नकारात्मक छ । पात्रको वर्गीकरण गर्दा ऊ गौण पात्र अन्तर्गत पारिवारिक पात्रमा रहेकी छे ।

(घ) मानवीर

मानवीरको भूमिका गुमानेको बुबाको रहेको छ । तीन वर्षको गुमानेलाई लिएर ऊ पूर्वोत्तर भारतको आसाम राज्यमा पुगेको छ । मानवीर बाइस परिच्छेद मध्ये चार परिच्छेदमा देखिएको छ । परिच्छेदगत भूमिकाको आधारमा यस उपन्यासमा उसको भूमिका १८.१८ प्रतिशत रहेको छ । मानवीर गौण पात्र अन्तर्गत पारिवारिक पात्रमा समेटिएको पात्र हो । मानवीर जुनेलीको पति र गुमानेको बुवा हो ।

(ङ) जुरेली

यस वर्गीकरणमा जुरेलीलाई पनि गौण पात्र अन्तर्गत पारिवारिक पात्रमा समेटिएको छ । जुरेली मानवीरकी पत्नी र गुमानेकी आमा हो । उपन्यासका बाइस परिच्छेद मध्ये जुरेलीको भूमिका चार परिच्छेदमा रहेको छ । उसको परिच्छेदगत भूमिका १८.१८ प्रतिशत रहेको छ । जुरेलीले आफ्नो पति र छोराको स्याहारसुसार गर्न सक्दो प्रयास गरेकी छे । आर्थिक अवस्था अत्यन्तै कमजोर भएका कारण उसले खानपान र स्वास्थ्यमा राम्रो ख्याल गर्न सकेकी छैन । जुरेली क्षयरोगका कारण अल्पायु मै मरेको अवस्था उपन्यासमा चित्रित छ । उसको मृत्यु पश्चात् गुमाने मातृस्नेह बाट बञ्चित हुन पुगेको छ ।

(च) नारायण

नारायणको भूमिका यस उपन्यासमा डायरी महाजनको जेठो छोराको रूपमा रहेको छ । ऊ केही पढेलेखेको युवाको रूपमा यस उपन्यासका आएको छ । बाइस परिच्छेद मध्ये तीन परिच्छेदमा उसको भूमिका आएको छ । परिच्छेदगत हिसावले उसको भूमिका १३.६३ प्रतिशत रहेको छ । नारायण डायरी महाजन को छारो भएता पनि केही उदार दिलको छ । आफ्नो बुवा र काकाले आफ्नी लठेप्री बहिनी मुनाको विहे गुमानेसँग गराउन दवाव दिदा पनि नारायण उदार देखिएको छ । उसको भूमिका सकारात्मक छ ।

आ. कार्यगत पात्र

प्रस्तुत शोधकार्यमा भूमिकाका आधारमा पात्रको वर्गीकरण गर्दा गौण पात्र अन्तर्गत कार्यगत पात्रका रूपमा आएका पात्रहरू घोर्साने काइँला, नन्दलाल जैसी, टोपे मास्टर बमबहादुर लिम्बू (सुब्बा), हेड मास्टर सूर्यप्रसाद उपाध्याय आदि रहेका छन् । यिनीहरू कामको सन्दर्भसँग जोडिएर उपन्यासमा आएका छन् :

(क) घोर्साने काइँलो

घोर्साने काइँलो डायरी महाजनको सहयोगीको रूपमा उपन्यासमा आएको छ । घोर्साने काइँलो डायरी महाजनको उमेरकै भरपर्दो सहयोगी हो । उसको कार्यप्रति महाजन पूर्ण रूपले विश्वस्त छ । घोर्साने काइँलोले प्राय डायरी महाजनको चम्चा गिरीको काम गर्छ । उपन्यासको वाइस परिच्छेद मध्ये छ परिच्छेदमा उसको भूमिका रहेको छ । परिच्छेदगत हिसावमा उसको भूमिका २६.२७ प्रतिशत रहेको छ । उपन्यासको अन्त्यतिर घोर्साने काइँलाको मृत्यु भएको देखाइएको छ । जसका कारण डायरी महाजनलाई केही मानसिक दबाव पनि परेको छ ।

(ख) नन्दलाल जैसी

नन्दलाल जैसी डायरी महाजनको गोठमा काम गर्ने व्यक्ति हो । डायरी महाजनका नोकर चाकर मध्येको एक नन्दलाल यस उपन्यासमा पाँच परिच्छेदमा आएको छ । परिच्छेदगत हिसावमा उसको भूमिका २२.७२ प्रतिशत रहेको छ । नन्दलाल जैसीले महाजनको काम गरे पनि ऊ पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट छैन । उसले समयमा दरमाहा (तलव) नपाएको कुरा उपन्यासमा आएको छ । उसलाई डायरी महाजनले शोषण गरेको अवस्था उपन्यासमा छ ।

(ग) टोपे मास्टर

प्रस्तुत उपन्यासमा आएको टोपे मास्टर एउटा शिक्षित व्यक्ति हो । ऊसँग सामाजिक चेतना छ । स्कूलमा पढाएको ऊसँग अनुभव छ । ऊ समाजप्रति संवेदनशील छ । हरबखत समाजसुधारको कार्यमा लागेको पनि छ । समाज सुधार गर्न भनेर ऊ चुनावमा समेत उठेको छ । टोपे मास्टरको हरेक असल प्रयत्नका बावजुत पनि ऊ सफल

भने हुन सकेको छैन । उपन्यासमा बाइस परिच्छेद मध्ये पाँच परिच्छेदमा टोपे मास्टरको भूमिका रहेको छ । भूमिकाका आधारमा उसको २२.७२ प्रतिशत उपस्थिति रहेको छ । ऊ गुमानेको सहयोगी देखिएको छ ।

(घ) बमबहादुर लिम्बू

बमबहादुर लिम्बू डायरी महाजनको काम गर्ने व्यक्ति हो । नन्दलाल जैसी जस्तै उसले डायरी महाजनको गोठमा गाई, भैंसी हेर्ने काम गरेको छ । उसलाई कतै कतै सुब्बा मात्रै पनि भनिएको छ । मानवीर डायरी महाजनको घरमा काम गर्न पुग्दा पुरानो कामदारको रूपमा सुब्बा भेटिन्छ । महाजनले तलब नदिएको अनुभव ऊसँग हुन्छ । बाइस परिच्छेद मध्ये तीन परिच्छेदमा उसको भूमिका देखिन्छ । परिच्छेदगत भूमिकामा १३.६३ प्रतिशत उपस्थिति उसको रहेको छ ।

(ङ) हेडमास्टर सूर्यप्रसाद उपाध्याय

सूर्यप्रसाद उपाध्याय स्कूलका हेडसर हुन् । उनी अङ्ग्रेजी पढाउने शिक्षक हुन् । उपन्यासमा उनको सहयोग र सहानुभूति गुमानेप्रति छ । उनी गुमानेलाई सहयोग गर्ने व्यक्ति हुन् । समाज परिवर्तनका पक्षमा पनि उनी जागरुक छन् । राजनैतिक रूपमा सचेत उनी कङ्ग्रेस पार्टीसँग आवद्ध छन् । उपन्यासका बाइस परिच्छेद मध्ये सात परिच्छेदमा उनको भूमिका छ । परिच्छेदगत हिसावमा ३१.८१ प्रतिशत भूमिकामा हेडमास्टर सूर्यप्रसाद उपाध्याय आएका छन् ।

३.४.३ उपन्यासमा व्यक्त अति गौण पात्र

ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा एउटा परिघटनामा आधारित उपन्यास हो । यसमा धेरै पात्रहरू आएका छन् । अघिल्ला दुई शीर्षकमा धेरै भूमिका भएका पात्रहरू समेटिए भने यस शीर्षकमा कम भूमिका भएका पात्रहरू समेटिएका छन् । अति गौण पात्र अन्तर्गत खरेल महाजन, डा. बरुण वैश्य, जयप्रसाद सुब्बा, मुना, रतन माडे, उत्तम बाबु मतारी, छविलाल, उर्मी, पं. गेहनाथ, रावल महाजन, बैदाङ्गे लामा आदि अति गौण पात्रमा समेटिएका छन् ।

खरेल महाजन जम्मा तीन परिच्छेदमा आएका छन् । परिच्छेदगत हिसावमा १३.६३ प्रतिशत भूमिका देखिए पनि ती परिच्छेद भित्र उनको कम भूमिका छ । खरेल महाजनले गुमानेलाई गौहाटीमा शिक्षकको जागिर मिलाएका छन् । डा. बरुण वैश्य पनि तीन परिच्छेदमा आएको छ । उसको पनि परिच्छेदगत भूमिका १३.६३ प्रतिशत रहेको छ । उसको बिहा मालतीसँग भए पनि बिहे असफलतामा परिणत भएको छ । जयप्रसाद सुब्बा पनि तीन परिच्छेदमा आएको छ । ऊ त्यहाँको नेपाली समुदायको सम्माननीय र लोकप्रिय नेता हो । परिच्छेदगत हिसावमा उसको भूमिका १३.६३ प्रतिशत रहेको छ । मुनाको भूमिका दुई परिच्छेदमा रहेको छ । परिच्छेदगत हिसावमा ९.०९ प्रतिशत भूमिका देखिन्छ । मुना डायरी महाजनकी छोरी हो । केही सुस्तमनस्थितिको पात्रका रूपमा मुना आएकी छे । रतन माडे अर्को पात्र छ । ऊ व्यापारी हो । ऊ हरेक समय फाइदा लिने दाउमा हुन्छ । रतन माडे दुई परिच्छेदमा आएको छ । परिच्छेदगत हिसावमा ९.०९ प्रतिशतमा उसको भूमिका छ । उत्तम बासुमतारी को भूमिका पनि ९.०९ प्रतिशत रहेको छ । ऊ आसामे व्यक्ति हो । नेपाली मूलका राजनेता छविलालको भूमिका ९.०९ प्रतिशत रहेको छ । उर्मी हडेसरकी छोरी हो । उसको पूरा नाम उर्मीला हो । ऊ पनि ९.०९ प्रतिशत भूमिका छे भने रावल महाजन र वैदाङ्गे लामा जम्मा एक / एक परिच्छेदमा आएका छन् ।

यसरी कृतिगत भूमिकाको आधारमा पात्रहरू वर्गीकरण गरिएको छ । तिनीहरूको भूमिका समन्वयकारी देखिन्छ ।

३.५ निष्कर्ष

प्रस्तुत उपन्यासमा खास गरी २६ जनाको भूमिका रहेको देखिन्छ । यी २६ जना मध्ये मूल पात्र अन्तर्गत केन्द्रीय पात्रका रूपमा गुमाने र महाजन रहेका छन् भने सहयोगी पात्रका रूपमा केशव काकती र मालती रहेका छन् । गौण पात्र अन्तर्गतका पारिवारिक पात्रमा हरेन, कान्छा महाजन, श्रीमती काकती, मानवीर, जुरेली, नारायण, समेटिएका छन् भने कार्यगत पात्रका रूपमा घोरसाने काइँलो, नन्दलाल जैसी, टोपे मास्टर, बमबहादुर लिम्बू, हेडमास्टर सूर्यप्रसाद उपाध्याय रहेका छन् । त्यस्तै अति गौण पात्र अन्तर्गत खरेल महाजन, डा. बरुण वैश्य, जयप्रसाद सुब्बा, मुना, रतन माडे, उत्तम बासुमतारी, छविलाल, उर्मी, पं. गोहनाथ, रावल महाजन, वैदाङ्गे लामा रहेका छन् । यिनै मूल पात्र, गौण पात्र र अति गौण पात्रको भूमिकाबाट प्रस्तुत उपन्यासले पूर्णता पाएको छ । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ

उपन्यासमा सबै पात्रहरूले आ-आफ्नो भूमिका इमान्दारीपूर्ण तरिकाले निर्वाह गरेकोले
उपन्यास उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ ।

चौथो परिच्छेद

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रको सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति

४.१ विषयप्रवेश

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासहरूमा सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत र उमेरगत अवस्थितिको अध्ययन विश्लेषण भन्नाले पात्रहरूको धार्मिक एवं आर्थिक अवस्था, लिङ्गको अवस्था र उमेरको अवस्थालाई समेटि तिनको विश्लेषण भन्ने बुझिन्छ । यस परिच्छेदमा पनि लीलबहादुर क्षेत्रीका तीन उपन्यास बसाइँ, अतृप्त र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ मा आएका पात्रको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनबाट ती उपन्यासका पात्रको थप विश्लेषण हुन पुगेको अवस्था छ ।

४.२ बसाइँ उपन्यासका पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति

बसाइँ उपन्यास आर्थिक विपन्नताका कारण आफ्नो थातथलो छोडी विरानो मुलुकमा गई जीवन जिउने प्रयास गर्ने कथावस्तुमा आधारित उपन्यास हो । यसमा पूर्वी नेपालको तत्कालीन समयको समाजको प्रतिविम्ब उपन्यासकारले सहज ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । एउटा गरिब परिवारले जीवन जिउन गरेका क्रियाकलाप अनि समाजले उसलाई गरेको व्यवहार उपन्यासमा घटनाक्रम देखाइएको छ ।

बसाइँ उपन्यासमा केन्द्रीय पात्रको रूपमा धनबहादुर बस्नेत छ । उसलाई उपन्यासमा धने मात्रै भनेर भनिएको छ । धने र उसको परिवार नै उपन्यासका मुख्य पात्रहरू हुन । उपन्यासमा आएका पात्रहरू धने, भुमा, मैना, रिकुटे, नन्दे, कान्छा साहु, ढकाल्नी बूढी, मोटे कार्की, बैदार बूढो, साने घर्ती, ठूली, मुखिया, सुब्बा, साहिंला, घर्ती, तेलु मगर, लेउते दमाइँ, दोबाटे साहिंला, गोमा, कान्छा घर्तीनी, तेसै लामिछाने र ब्राह्मणहरू नै हुन । यिनीहरूको उपन्यासमा भएको भूमिकाको अवस्थिति अधिल्लो परिच्छेदमा गरिएको छ । यस परिच्छेदमा तिनीहरूको सामाजिक पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ ।

४.२.१ बसाइँ उपन्यासमा पात्रको सामाजिक, पारिवारिक अवस्था

यस उपन्यासमा आएका सबै पात्रहरू हिन्दू धर्मा, लम्बीहरू आएका छन् । तत्कालीन अवस्थामा नेपालकाले पूर्वी पहाडमा भएका घटनालाई उपन्यासमा उतारेकोले ती सबै पात्रहरूले तत्कालीन समयमा उक्त समाजको पुरातन धर्म नै मानेको ठान्नु परको अवस्था छ । स्पष्ट रूपमा अरु कुनै धर्म अपनाएको पात्र उपन्यासमा आएको छैनन् । धार्मिक हिसावले यो उपन्यासका पात्र हिन्दू हुन् । पात्रको सामाजिक अवस्था यही देखिन्छ । सामाजिक पारिवारिक अवस्थालाई प्रस्ट्याउन तलको तालिकाले थप पुष्टि गर्दछ -

तालिका :५

बसाइँ उपन्यासका पात्रको सामाजिक पारिवारिक अवस्थिति

क्र.स.	पात्र	धर्म	समुदाय	परिवारिक पात्रगत पेसा र आर्थिस्तर	परिवारिक बसोबासको स्थान
१.	धने	हिन्दू	क्षेत्री	कृषि पेसा गरिब/निम्न	पूर्वी पहाड
२.	भुमा	हिन्दू	क्षेत्री	कृषि पेसा गरिब निम्न	पूर्वी पहाड
३.	मैना	हिन्दू	क्षेत्री	कृषि पेसा /गरिब	पूर्वी पहाड
४.	रिकुटे	हिन्दू	क्षेत्री	लाहुरे/मध्यम स्तर	भारतीय सेनाको जागिरे/छुट्टी आएको
५.	नन्दे	हिन्दू	ब्राह्मण	खेत मालिक/केही सम्पन्न	पूर्वी पहाड
६.	कान्दा साहु	हिन्दू	ब्राह्मण	खेत मालिकको छोरा/किसानी/मध्यम	पूर्वी पहाड
७.	ढकाली बूढी	हिन्दू	ब्राह्मण	खेत मालिककी श्रीमती/केही सम्पन्न	पूर्वी पहाड
८.	मोटे कार्की	हिन्दू	क्षेत्री	खेती किसानी/मध्यम	पूर्वी पहाड

९.	बैदार बूढो	हिन्दू	क्षेत्री	महाजन/साहु स्तर सम्पन्न	पूर्वी पहाड
१०.	साने	हिन्दू	मगर	कामदार स्तर निम्न	पूर्वी पहाड
११.	ठूली	हिन्दू	क्षेत्री	ग्रामिण घरेले नारी स्तर सामान्य	पूर्वी पहाड
१२.	मुखिया	हिन्दू	क्षेत्री	लेखापढी गर्ने कारिन्दा, स्तर मध्यम	पूर्वी पहाड
१३.	लुइटेल	हिन्दू	ब्राह्मण	खेत मालिक र किसान, स्तर मध्यम	पूर्वी पहाड
१४.	सुब्बा	हिन्दू	क्षेत्री	साहु, स्तर सम्पन्न	पूर्वी पहाड
१५.	साहिँला घर्ती	हिन्दू	मगर	कामदार, निम्न स्तर	पूर्वी पहाड
१६.	तेलु मगर	हिन्दू	मगर	कामदार, निम्न स्तर	पूर्वी पहाड
१७.	लेउते दमाइँ	हिन्दू	दमाइँ	कामदार, स्तर सम्पन्न	पूर्वी पहाड
१८.	दोबाटे साहिँला	हिन्दू	क्षेत्री	कामदार, स्तर निम्न	पूर्वी पहाड
१९.	गोमा	हिन्दू	क्षेत्री	कामदार, स्तर निम्न	पूर्वी पहाड
२०.	कान्छी घर्तिनी	हिन्दू	मगर	सामान्य ग्रामीण नारी, स्तर सामान्य	पूर्वी पहाड
२१.	तेर्सै लामिछाने	हिन्दू	ब्राह्मण	ग्रामीण पुरुष, स्तर मध्यम	पूर्वी पहाड
२२.	ब्राह्मणरू	हिन्दू	ब्राह्मण	जजमानी, स्तर नखुलेको	पूर्वी पहाड

स्रोत : बसाइँ उपन्यासको पठनमा आधारित

माथि प्रस्तुत तालिकाले बसाइँ उपन्यासमा आएका पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक अवस्था प्रस्ट पारेको छ । धनेको एउटा परिवार माथि घटेका घटना नै यस उपन्यासमा समेटिएको छन् । धनेको परिवारमा मैना श्रीमतीको रूपमा आएकी छे । भुमा बहिनी हो ।

रिक्कुटेले भुमालाई बर्वाद बनाएर छोडेको अवस्थामा भुमालाई स्वीकारै मोटे कार्की पनि धनेको परिवारसँग जोडिन आइपुगेको छ । उपन्यासमा धनेको परिवारिक अवस्थाबाट हेर्दा यस उपन्यासका पात्रहरू धेरै उच्च कोटिका रहेका देखिदैनन् । सानो गाउँका साना खाले साहुहरू, गरिब धनेको परिवार, धोकेवाज रिक्कुटे, दिलदार मोटे कार्की र अन्य सहयोगी पात्रहरूको पूर्णताबाट उपन्यास निर्मित देखिन्छ ।

४.२.२ बसाइँ उपन्यासका पात्रको लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्था

यस शीर्षकमा बसाइँ उपन्यासका पात्रहरूको लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । लिङ्गगत रूपमा दुई भागमा वर्गीकरण अध्ययन गर्दा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गका रूपमा पात्रलाई हेरिएको छ । यसको अर्थ लिङ्गगत रूपमा दुई भागमा पात्रलाई बाड्नु रहेको छ । उमेरगत अवस्थाको अध्ययन गर्दा बाल पात्र/किशोर पात्र, वयस्क पात्र र प्रौढ पात्र भनी तीन आधारमा हेरिएको छ । यहाँ बसाइँ उपन्यासका पात्रको लिङ्गगत र उमेरगत अवस्थिति हेर्नका लागि एउटै तालिकाको प्रयोग गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा आएका २२ जना पात्रहरूको लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थालाई प्रस्ट पार्न तालिका नं ६ ले सहयोग गरेको छ ।

तालिका : ६

बसाईं उपन्यासका पात्रको लिङ्गगत र उमेरगत स्थिति

क्र.स.	पात्र	लिङ्गगत अवस्था	उमेरगत अवस्था
१.	धने	पुलिङ्ग	वयस्क
२.	भुमा	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
३.	मैना	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
४.	रिकुटे	पुलिङ्ग	वयस्क
५.	नन्दे	पुलिङ्ग	प्रौढ
६.	कान्छा साहु	पुलिङ्ग	वयस्क
७.	ढकाल्नी बूढी	स्त्रीलिङ्ग	प्रौढ
८.	मोटे कार्की	पुलिङ्ग	वयस्क
९.	बैदार बूढो	पुलिङ्ग	प्रौढ
१०.	साने	पुलिङ्ग	किशोर
११.	ठूली	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
१२.	मुखिया	पुलिङ्ग	प्रौढ
१३.	लुइँटेल	पुलिङ्ग	प्रौढ
१४.	सुब्बा	पुलिङ्ग	प्रौढ
१५.	साहिँला घर्ती	पुलिङ्ग	वयस्क
१६.	तेलु मगर	पुलिङ्ग	वयस्क
१७.	लेउते दमाई	पुलिङ्ग	वयस्क
१८.	दोबाटे साहिँला	पुलिङ्ग	वयस्क
१९.	गोमा	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
२०.	कान्छी घर्तिनी	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
२१.	तेसेँ लामिछाने	पुलिङ्ग	प्रौढ
२२.	ब्राह्मणरू	पुलिङ्ग	प्रौढ

स्रोत : बसाईं उपन्यासको पठनमा आधारित

यसरी बसाइँ उपन्यासका पात्रहरूको लिङ्गगत अध्ययन गर्दा पुरुष जम्मा १६ जना पाइयो । त्यसमा महिला जम्मा छ जना पाइयो । जम्मा पात्र संख्या बाइस रहेका छन् । जसमा प्रतिशतका हिसावमा हेर्ने हो भने ७२.७२ प्रतिशत भन्दा बढी पात्र पुरुष पात्र रहेका छन् । त्यस्तै महिलाको संख्या २८ प्रतिशत भन्दा कम रहेको देखिन्छ । लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट बसाइँ उपन्यास पुरुष मैत्री देखिएको छ । महिलाको संख्या उपन्यासमा कम देखिनुले तत्कालीन समयमा महिलाहरू समाजमा दविएर बसेका रहेछन् भन्ने कुराको ज्ञात हुन आउँछ । यसरी बसाइँ उपन्यास लिङ्गगत रूपमा समान रहेको छैन । लिङ्ग प्रस्ट नभएका पात्रहरू उपन्यासमा आएका छैनन् ।

उमेरगत हिसावमा बसाइँ उपन्यासका २२ पात्रहरू मध्ये १३ जना वयस्क पात्र आएका छन् । बाल वा किशोर पात्रका रूपमा १ जना पात्र आएको छ । यसरी उमेरगत हिसावले प्रस्तुत उपन्यासमा वयस्क पात्रहरू हावी भएका छन् । तर बाल एवम् किशोर १ जना मात्र आउनुले प्रस्तुत उपन्यास बाल मैत्री नरहेको देखिन्छ ।

४.३ अतृप्त उपन्यासका पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति

अतृप्त उपन्यास एक उन्मुक्त पुरुषको स्वच्छन्द कार्यलाई केन्द्रमा राखी तयार गरिएको उपन्यास हो । उपन्यासको केन्द्रीय पात्रले अगाडि पछाडिका कुनै पनि कुराको चिन्ता गरेको छैन । ऊ आफ्नो गतिमा अगाडि बढेको छ तर समाज र समय पनि प्रतिरोधात्मक ढङ्गबाट आएको छैन । उपन्यासमा आएको 'म' पात्र मेघराज जैशी हो । मेघराज जैशीका साथसाथै अन्य पात्रहरू पनि उपन्यासमा आएका छन् । सुधा, ईश्वरी, जुनेली, दिव्या र आमा, सुनील र बुबा, रीता, चन्द्रमान श्रेष्ठ, भूपाल बुढाथोकी, अर्जुनसिंह क्षेत्री, जगेन पुकन, स्वामीहरू, पाठक, महाजन, गुमानबहादुर गुरुङ्ग, पत्नी, रामप्रसाद, चन्द्र माया लगायतका पात्रहरू यस उपन्यासमा आएका छन् । यी पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक अध्ययन यस शीर्षकमा गरिएको छ । सामाजिक पारिवारिक अवस्थाको अध्ययन गर्दा पात्रको धार्मिक अवस्था, उनीहरूको समुदाय, पारिवारिक पात्रगत पेसा र आर्थिक स्तर, पारिवारिक बसोबासको स्थानलाई हेरिएको छ । यस शीर्षकभित्र समेटिएको समुदाय भन्नाले नेपाली समुदाय वा अन्य समुदाय छुट्याउने उपशीर्षक सरहको सन्दर्भलाई बुझाइएको छ ।

अतृप्त उपन्यासका पात्रहरूको लिङ्गगत उपशीर्षकमा लिङ्गीय अवस्था छुट्याइएको छ भने उमेरगत उपशीर्षकमा पात्रको उमेरको अवस्थालाई हेरिएको छ ।

४.३.१ अतृप्त उपन्यासको पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक अवस्थिति

यस उपन्यासमा मुख्यत १५ जना पात्रको भूमिका देखिएको छ । मेघराज जैशी र जुनेली यी दुई पात्रको भूमिका दोहोरिएर आएको छ । मेघराज र जुनेलीले गौहाटीबाट भागेर काठमाडौँ गएको अवस्थामा मान्छेहरूबाट जोगिन रामप्रसाद र चन्द्रमानको बनावटी नाम धारण गरेका छन् । यिनीहरूलाई छुट्टै पात्र नमानेको अवस्थामा यस उपन्यासमा आएका पात्रको संख्या १५ जना रहेको छ । यस उपन्यास आएका पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक अवस्थाको अध्ययन तालिका नं ७ बाट स्पष्ट हुने देखिएको छ ।

तालिका नं ७ मा अतृप्त उपन्यासका पात्रको सामाजिक, पारिवारिक अवस्थिति प्रस्तुत गरिएको छ । यस तालिकामा पात्रको धर्म, समुदाय, पारिवारिक पात्रगत र आर्थिक स्तर पारिवारिक वसोवास स्थानलाई हेरिएको छ ।

तालिका : ७

अतृप्त उपन्यासका पात्रको सामाजिक ,पारिवारिक अवस्थिति

क्र.स.	पात्र	धर्म	समुदाय	परिवारिक पात्रगत पेसा र आर्थिक स्तर	पारिवारिक बसोबासको स्थान
१.	मेघराज जैसी	हिन्दू	नेपाली	जागिरे/मध्यम आर्थिक स्तर	सिलाङ्
२.	सुधा	हिन्दू	नेपाली	गृहणी/सम्पन्न	सिलाङ्
३.	ईश्वरी	हिन्दू	नेपाली	जागिरे/मध्यम आर्थिक स्तर	सिलाङ्/गौहाटी
४.	जुनेली	हिन्दू	नेपाली	गृहणी/मध्यम आर्थिक स्तर	सिलाङ्
५.	दिव्या र आमा	हिन्दू	नेपाली	गृहणी, विद्यार्थी मध्यम स्तर	डिगवोई
६.	सुनील र बुबा	गैर हिन्दू	बंगाली	इन्जीनीयर, मध्यम स्तर	सिलाङ्
७.	रीता	गैर हिन्दू	बंगाली	जागिरे/मध्यम स्तर	सिलाङ्
८.	चन्द्रमान	हिन्दू	नेपाली	सामान्य, जागिर मध्यम स्तर	भक्तपुर
९.	भूपाल बुढाथोकी	हिन्दू	नेपाली	युवा समाज सेवी, स्तर मध्यम	डिगवोई
१०.	अर्जुनसिंह	हिन्दू	नेपाली	बैंकरको जागिरे, मध्यम स्तर	सिलाङ्
११.	नगेन पुकन	गैर हिन्दू	असामे	विद्यार्थी/मध्यम स्तर	गौहाटी
१२.	स्वामीरू	हिन्दू	नेपाली	सन्त महन्त, स्तर फिरन्ते	हरिद्वार
१३.	गुमानबहादुर गुरुङ्ग	हिन्दू	नेपाली	मजदुर गरिब	सिलाङ्
१४.	गुरुङ्ग पत्नी	हिन्दू	नेपाली	मजदुर पत्नी ,गरिब	सिलाङ्
१५.	पाठक महाजन	हिन्दू	नेपाली	ग्रामीण महाजन, स्तर सम्पन्न	दरङ्

स्रोत : अतृप्त उपन्यासको पठनमा आधारित

यसरी तालिकाको सहयोगबाट अतृप्त उपन्यासमा आएका पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक स्थिति हेर्न सकिन्छ । यसरी सोमप्रसाद र चन्द्रमायालाई, मेघराज जैशी र जुनेली नै मान्दा जम्मा उपन्यासमा आएका १५ पात्रहरू मध्ये १२ जना हिन्दू धर्म मान्ने पात्रहरू रहेका छन् । पात्रगत प्रतिशतका आधारमा हिन्दू धर्म मान्ने पात्रको उपस्थिति ८० प्रतिशत रहेको देखिन्छ । त्यस्तै गैर हिन्दूको उपस्थिति २० प्रतिशत रहेको देखिन्छ । धार्मिक कोणबाट हेर्दा अतृप्त उपन्यास हिन्दू मैत्री देखिएको छ । त्यस्तै समुदायको अवस्था हेर्ने हो भने ११ जना पात्र नेपाली भाषी समुदायका रहेका छन् । नेपाली भाषी पात्रको उपस्थिति उपन्यासमा ७३.३३ प्रतिशत रहेको छ । बंगाली पात्रमा सुनील उसको बुवा र रीता आएका छन् । नगेन पुकन एउटा आसामे पात्र उपन्यासमा आएको छ । स्वामीहरूलाई हिन्दू धर्म मान्ने तर सन्यासी समुदायका रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

पेसागत र आर्थिक स्तरका दृष्टिकोणबाट हेर्दा उपन्यासमा आएका पात्रहरू धेरै जसो सामान्य स्तरका पात्रहरू रहेका छन् । मेघराज जैशी स्वतन्त्र जागिरेको रूपमा उपन्यासमा आएको छ । उसको दाइलाई सैनिक अफिसरका रूपमा सूच्य पात्रका रूपमा वर्णन गरिएको छ । प्रत्यक्ष उपन्यासमा मेघराज जैशीको दाइको उपस्थिति देखिदैन । मेघराज जैशीले आफ्नो आर्थिक क्रियाकलाप आफ्नै कमाइबाट गरेको छ । ऊ कतै शिक्षकको जागिर खान्छ, कतै कपडा पसलमा काम गर्छ, त कतै ट्यूसन पढाउने शिक्षकको काम गर्छ । जे गरे पनि उसले आफ्नो खर्चको व्यवस्थापन आफै गरेको छ । उपन्यासमा आएका अर्का पात्र सुधा हो । सुधाको परिवार पनि भारतीय सैनिकको परिवार हो । मेघराजको दाजुसँग सुधाको बाबाको राम्रो चिनजान भएको आधारमा मेघराजसँग सुधाको विवाह गरिएको छ । उपन्यासको कथानकअनुसार सुधा पढेलेखेकी केटी हो । सुधालाई सम्पन्न परिवारको छोरी र एउटी गृहणीका रूपमा उपन्यासमा देखाइएको छ । मेघराजले आफ्नी श्रीमतीको उपेक्षा गरेका कारण सुधा सन्यासी बनी घर समेत छोडी गएको अवस्था उपन्यासमा छ । उपन्यासमा जम्मा १० जना मध्यम आर्थिक स्तर भएका पात्रहरू छन् । प्रतिशतका हिसावले ६६.६६ प्रतिशत मध्यम स्तरका पात्र रहेका छन् । उपन्यासमा दुई जना पात्र पाठक महाजन र सुधालाई सम्पन्न स्तरका रूपमा देखाइएको छ । सम्पन्न परिवारका पात्रको प्रतिशत १३.३३ प्रतिशत रहेको छ । अति गरिब स्तरका पात्र दुई जना छन् । गुमानबहादुर गुरुङ्ग र उनकी पत्नी अति गरिब र विपन्न परिवारका पात्र हुन भने

उपन्यासमा आएका स्वामीहरूको स्तर खुल्दैन । उनीहरू फिरन्तेका रूपमा उपन्यासमा आएका छन् ।

पात्रहरूको पारिवारिक बसोबासका रूपमा सिलाङ्ग, गौहाटी, डिगबोई, भक्तपुर, हरिद्वार, दरङ जस्ता ठाउँहरू आएका छन् । उपन्यासका पात्रहरू गतिशील हुने भएकाले पात्रहरूले कथानक योजना अनुसार स्थान परिवर्तन गरिरहेका नै हुन्छन् । तर बसोबासलाई नै आधार मान्दा ६ स्थानहरू पारिवारिक स्थानका रूपमा आएका छन् । मेघराज जैशी कामको र भ्रमणको शीलशीलामा धेरै ठाउँ घुमेको छ तर उसको बसोबास स्थान सिलाङ्ग रहेको छ । त्यस्तै दिव्या र आमाको परिवार र भूपाल बुढाथोकीको बसोबास डिगबोईमा रहेको छ । पाठक महाजनको बसोबास दरङ जिल्लामा छ । ईश्वरीको बसोबास सिलाङ्ग भए पनि गौहाटी पनि परिवार सहित बसेको छ । नगेन पुकनको बसोबास गौहाटी छ भने चन्द्रमान श्रेष्ठको बसोबास भक्तपुर रहेको छ । यद्यपि चन्द्रमानको पुख्र्यौली थलो धरानतिर रहेको छ । यही चन्द्रमानले मेघराज र जुनेलीलाई काठमाडौँ घुम्न जाँदा बसोबासको प्रबन्धमा सहायता गरेको छ ।

यसरी प्रस्तुत शोधकार्यमा अतृप्त उपन्यासका पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक अवस्था हेर्दा मध्यम स्तरका पात्रहरूको वर्चस्व रहेको देखिन्छ । मेघराज जैसीको उन्मुक्त स्वच्छन्द गतिविधिलाई केन्द्रमा राखि उपन्यास निर्मित देखिन्छ, उपन्यासको अन्त्य भए पनि अब के होला भन्ने जिज्ञासा पाठकका मनमा चाँहि रही रहन्छ ।

४.३.२ अतृप्त उपन्यासका पात्रको लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्था

यस शीर्षकमा अतृप्त उपन्यासका पात्रहरूको लिङ्गगत तथा उमेरगत अध्ययन गरिएको छ । लिङ्गगत अध्ययन गर्दा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको रूपमा पात्रहरूलाई हेरिएको छ । त्यस्तै उमेरगत पात्रको अध्ययन गर्दा बाल पात्र, वयस्क पात्र र प्रौढ पात्र भनि वर्गीकरणका आधार तय गरिएको छ । अतृप्त उपन्यासका पात्रहरूको लिङ्गगत र उमेरगत अवस्थिति हेर्नका लागि तालिकाको प्रयोग गरिएको छ :-

तालिका : ८

अतृप्त उपन्यासमा पात्रको लिङ्गगत र उमेरगत स्थिति

क्र.स.भ	पात्र	लिङ्गगत अवस्था	अतृप्त उमेरगत अवस्था
१.	मेघराज जैसी	पुलिङ्ग	वयस्क
२.	सुधा	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
३.	ईश्वरी	पुलिङ्ग	वायस्क
४.	जुनेली	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
५.	दिव्या र आमा	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क र प्रौढ
६.	सुनील र बुबा	पुलिङ्ग	बाल र वयस्क
७.	रीता	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
८.	चन्द्रमान	पुलिङ्ग	वयस्क
९.	भूपाल बुढाथोकी	पुलिङ्ग	वयस्क
१०.	अर्जुनसिंह	पुलिङ्ग	वयस्क
११.	नगेन पुकन	पुलिङ्ग	वयस्क
१२.	स्वामीरू	पुलिङ्ग	वयस्क र प्रौढ
१३.	गुमानबहादुर गुरुङ्ग	पुलिङ्ग	वयस्क
१४.	गुरुङ्ग पत्नी	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
१५.	पाठक महाजन	पुलिङ्ग	प्रौढ

स्रोत : अतृप्त उपन्यासको पठनमा आधारित

यसरी उपन्यासमा आएका पात्रहरूका लिङ्गगत अवस्था र उमेरगत अवस्था माथिको तालिकाबाट प्रस्ट हुन आउँछ । उपन्यासमा आएका १५ जना पात्र मध्ये १० जना पुरुष पात्र रहेका छन् । उपन्यासमा आएका पुरुष पात्रको प्रतिशत ६६.६६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ भने महिला पात्रको उपस्थिति ३४ प्रतिशत भन्दा कम रहेको देखिन्छ । पात्रको लिङ्गीय अवस्थाका कारण प्रस्तुत उपन्यास पुरुष प्रधान देखिन्छ । त्यस्तै उमेरगत अवस्थाका स्थिति हेर्दा वयस्क पात्रको प्रधानता उपन्यासमा देखिन्छ । उपन्यासका पात्र मध्ये दिव्या र आमा सँगसँगै आउने पात्र हुन । आमा प्रौढ छिन् भने दिव्या वयस्क पात्र हो ।

त्यस्तै अर्को ठाउँमा पात्र कै रूपमा सुनील र बुबा संगसँगै आएका पात्र हुन् । सुनील बाल पात्र हो भने बुबा वयस्क पात्र हो । त्यस्तै अर्को ठाउँमा पात्रकै रूपमा स्वामीहरू आएका रूपमा छन् । स्वामीहरूको समूहमा वयस्क पात्र नै छन् । यसरी उमेरगत अवस्थाका दृष्टिले यो उपन्यासले वयस्क पात्रका गतिविधिलाई नै आत्मसात गरेको छ । उपन्यासको केन्द्रीय पात्र मेघराज नै युवक भएको र उसको यौनपरक गतिविधिलाई समेटिएको हुनाले वयस्क पात्रको आधिक्यता सान्दर्भिक देखिन आएको छ ।

४.४ ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रहरूको सामाजिक पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति

ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासले नेपालको तत्कालीन समयमा पूर्वी पहाडबाट जीविकाको खोजीमा भारतको आसाम क्षेत्रमा जाने प्रवृत्ति प्रस्तुत गरेको छ । तीन वर्षको दुधे बालक गुमानेलाई च्यापेर मानवीर र जुरेली अन्धाधुन्ध आसाम पुगेका छन् । उनीहरू भारतको पूर्वोत्तर राज्य आसाम पुगेपछि ब्रह्मपुत्रका छेउछाउले कथानकलाई समातेको छ अनि त्यही ब्रह्मपुत्र नदीको आसपासका जीवन वृत्तिलाई यस उपन्यासमा समेटिएको छ ।

ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा धेरै पात्रहरू आएका छन् । यस उपन्यासमा आएका पात्रहरू गुमाने, महाजन, केशव काकती, मालती, हरेन, कान्छा महाजन, श्रीमती काकती, मानवीर, जुरेली, नारायण, घोर्साने काइँलो, नन्दलाल जैसी, टोपे मास्टर, बमबहादुर लिम्बू, हेडमास्टर सूर्यप्रसाद उपाध्याय, खरेल महाजन, डा. बरुण वैश्य, जयप्रसाद सुब्बा, मुना, रतन माडे, उत्तम बासुमतारी, छविलाल, उर्मी, पं.गेहनाथ, रावल महाजन, वैदाङ्गे लामा लगायत पात्रहरूको सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थाको अध्ययन यहाँ गरिएको छ ।

४.४.१ ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा पात्रको सामाजिक, पारिवारिक अवस्था

यस शीर्षक अन्तर्गत पात्रको धर्म, समुदाय, पारिवारिक पात्रगत पेशा र आर्थिकस्तर अनि बसोबास स्थान लगाएतका कुराको स्थिति हेरिएको छ । पात्रको सामाजिक पारिवारिक अवस्था हेर्नका लागि तलको तालिकामा देखाइएको छ । समुदाय शीर्षकमा नेपाली समुदाय र गैर समुदाय भनी समेटिएको छ ।

तालिका : ९

ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रको सामाजिक ,पारिवारिक अवस्थिति

क्र.सं.	पात्र	धर्म	समुदाय	पारिवारिक पात्रगत र आर्थिक स्तर	पारिवारिक बसोबास स्थान
१.	गुमाने	हिन्दू	नेपाली	अडिलो पेसा नभएको, स्तर गरिब	समय र सन्दर्भ अनुसार आसामका विभिन्न ठाउँ, दरङ
२	महाजन	हिन्दू	नेपाली	दुग्ध व्यावसायी, स्तर मध्यम	आसाम महखुटी
३	केशव काकती	हिन्दू	आसामे	समाजसेवा, आर्थिक स्तर मध्यम	कछुगाँउ र बयर आँटी
४	मालती	हिन्दू	आसामे	विद्यार्थी, सामान्य स्तर	कछुगाँउ र बयर आँटी
५	हरेन	हिन्दू	आसामे	पारिवारिक पेसा नभएको अल्लारे, स्तर सामान्य	कछुगाँउ र बयर आँटी
६	कान्छा महाजन	हिन्दू	नेपाली	दुग्ध व्यावसायी, स्तर सम्पन्न	आसामका विभिन्न ठाउँ
७	श्रीमती काकती	हिन्दू	आसामे	गृहणी, स्तर मध्यम	कछुगाँउ र बयर आँटी
८	मानवीर	हिन्दू	नेपाली	पारिवारिक पेसा नभएको, स्तर गरिब	जिजिविसाको खोजीमा आसाम पुगेको
९	जुरेली	हिन्दू	नेपाली	पारिवारिक पेसा नभएको, स्तर गरिब	जिजिविशाको खोजीमा आसाम पुगेको
१०	नारायण	हिन्दू	नेपाली	दुग्ध व्यावसायी, स्तर सम्पन्न	महखुटी, सदिया, तीनसुकिया
११	घोसर्ने काँडलो	हिन्दू	नेपाली	महाजनको	महखुटी

				कारोवारमा सहयोगी, स्तर सामान्य	
१२	नन्दलाल जैसी	हिन्दू	नेपाली	महाजनको कामदार, स्तर गरिब	महखुटी ,पहुँमारा
१३	टोपे मास्टर	हिन्दू	नेपाली	शिक्षक र समाज सेवा, स्तर मध्यम	मैनापाडा
१४	बमबहादुर लिम्बू	हिन्दू	नेपाली	कामदार, स्तर गरिब	घर तेहथुम नेपाल भई आसाममा महाजनको कामदार
१५	हेडमास्टर सूर्यप्रसाद उपाध्याय	हिन्दू	नेपाली	शिक्षक, सम्पन्न	पहुमारी र महखुटी
१६	खरेल महाजन	हिन्दू	नेपाली	दुग्ध व्यावसायी, सम्पन्न	सिलाड
१७	डा. वरुण वैश्य	हिन्दू	आसामे	डाक्टर स्तर, सम्पन्न	गौहाटी
१८	जयप्रसाद सुब्बा	हिन्दू	नेपाली	राजनीति र समाजसेवा, स्तर सम्पन्न	दरङ्
१९	मुना	हिन्दू	नेपाली	महाजनको छोरी, स्तर महाजनकै	महखुटी
२०	रतन माडे	हिन्दू	माडवाडी	व्यापारी, स्तर सम्पन्न	खस ठाउँ नभए पनि व्यापार गर्ने
२१	उत्तम वासु मतारी	हिन्दू	आसामे	राजनीति र समाज सेवा र सम्पन्न	पहुँमारा एवं कछुवागाउँ
२२	छविलाल	हिन्दू	नेपाली	राजनीति र समाज सेवा, स्तर सम्पन्न	तेजपुर
२३	उर्मी	हिन्दू	नेपाली	विद्यार्थी केटी,	पहुँमाटी र महखुटी

				स्तर सम्पन्न	
२४	पं. गेहनाथ	हिन्दू	नेपाली	पंडित, स्तर सामान्य	महखुटी
२५	बैदाङ्गे लामा	हिन्दू	नेपाली	व्यावसाय नभएको, स्तर सामान्य	महखुटी
२६	रावल महाजन	हिन्दू	नेपाली	होटल मालिक, स्तर सामान्य	गौहाटी

स्रोत : ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासको पठनमा आधारित

यसरी माथिको तालिका हेर्दा उपन्यासकारले २६ जना पात्रलाई उपन्यासमा समेटेको पाइन्छ । सूच्य रूपमा आएका पात्रहरूलाई यहाँ समेटिएको छैन । धार्मिक आधारले प्रस्तुत उपन्यासमा आएका पात्रहरू सबै हिन्दू धर्मालम्बीहरू मात्र छन् । समुदायका रूपमा नेपाली समुदाय र आसामे समुदायका पात्र छन् । उपन्यासमा नेपाली समुदायका पात्रको बाहुल्यता रहेको छ । २६ जना मध्ये उन्नाइस जना पात्र नेपाली समुदायका रहेका छन् । त्यस्तै ६ जना पात्र आसामे समुदायका छन् भने एक जना पात्र मारवाडी समुदायको रहेको छ । यसरी हेर्दा भारतको पूर्वोत्तर राज्य आसामको विभिन्न ठाउँहरू उपन्यासमा परिवेशका रूपमा आएका छन् । तर पात्रहरू नेपाली समुदायका बढी आएका छन् । नेपाली पात्र बढी आउनुको कारण उपन्यासकारको समुदाय पनि नेपाली समुदाय भएकाले हो भन्ने कुरा पात्र संयोजनबाट प्रकटीकरण हुन्छ ।

उपन्यासमा आएका पात्रहरूको पारिवारिक पात्रगत पेसा र आर्थिक स्तरको स्थिति हेर्दा थोरै पात्र मात्र सम्पन्न देखिन्छन् भने बाँकी मध्यम एवम् गरिब पात्र उपन्यासमा आएका छन् । गुमाने कुनै अडिलो पेसा नभएको दुःखमा हुर्किएको र पछि सैनिकमा समेत जागिर खाएको पात्रको रूपमा आएको छ । आर्थिक स्तरका कोणबाट हेर्दा समग्रमा गुमाने गरिब पात्रका रूपमा नै उपन्यासमा आएको छ । अर्को पात्र महाजन भने दुग्ध व्यवसायीको रूपमा देखिएको छ । कान्छा महाजन, नारायण, मुना एउटै पारिवारका सदस्य भएकाले उनीहरूको आर्थिक स्तर सम्पन्न पात्रकै रूपमा आएको छ । उनीहरू दुग्ध व्यवसायी हुन् । महाजनकी छोरी मुनाको भने खास छुट्टै व्यवसाय छैन । त्यस्तै हेडमास्टर

सूर्यप्रसादको शिक्षण पेसा देखिन्छ । आर्थिक स्तर पनि सम्पन्न नै छ । उनकी छोरी उर्मिको आर्थिक अवस्था पनि बुवासँगै सम्बन्धित छ । उर्मि विद्यार्थी हो । खरेल महाजन दुग्ध व्यावसायी नै हुन् । उनी पनि सम्पन्न पात्रका रूपमा उपन्यासमा आएका छन् । अन्य सम्पन्न पात्रहरूमा जयप्रसाद सुब्बा, रतन माडे, छविलाल देखिन्छन् । रतन माडे नाफाखोर व्यापारी हो भने जयसाद सुब्बा र छविलाल समाजसेवी एवम् राजनीतिज्ञ हुन् । मालती, हरेन, काकती बाबु र श्रीमती काकती एउटै परिवारका सदस्य हुन् । उनीहरूको आर्थिक अवस्था मध्यम स्तरको रहेको छ । मालतीको पेसा विद्यार्थी, आमाको गृहणी हो भने बुबा काकतीबाबू समाजसेवी हुन् । हरेन भने अल्लारे पात्रको रूपमा उपन्यासमा आएको छ । घोसाने काइँलो, टोपे मास्टर, पं. गेहनाथ, बैदाङ्गे लामा र रावल महाजनको पनि आर्थिक स्तर सामान्य छ । रावल महाजनको गौहाटी आसाममा सामान्य भात-भान्साको होटल छ । गरिब एवम् विपन्न परिवारका पात्रहरू पनि उपन्यासमा आएका छन् । गुमाने, मानवीर, जुरेली, नन्दलाल जैशी, बमबहादुर लिम्बु गरिब पात्रका रूपमा छन् । उनीहरूको पारिवारिक पेसा खासै छैन । कामदारका रूपमा नै आएका छन् । जम्मा जम्मै ९ जना पात्र सम्पन्न अवस्थाका छन् । ९ जना पात्र मध्यम स्तरका छन् भने आठ जना पात्र गरिब स्तरका छन् । आर्थिक स्तरका दृष्टिकोणबाट हेर्ने हो भने उपन्यास सन्तुलित देखिन्छ ।

पारिवारिक बसोवासका अवस्थाबाट हेर्दा सबै पात्र भारतको पूर्वोत्तर राज्य आसामका विभिन्न ठाउँमा बसोवास गरेका देखिन्छन् । त्यस क्षेत्रमा बग्ने लामो र ठूलो नदी ब्रह्मपुत्रका छेउछाउका बस्तीहरू नै उपन्यासका परिवेशका रूपमा आएका छन् । ब्रह्मपुत्र नदीमा आउने बाढीका कारण गाउँका मानिसहरू यताउता सरेका पनि छन् । उपन्यासमा ठूलो र सम्पन्न सहर देखाइएको छैन । उपन्यासमा आएका ठाउँहरू दरङ्ग, महखुटी, कछुगाउँ, बयरआटी, तीन सुकिया, सदिया, मैनापाडा, गौहाटी, आठ माइल, तेजपुर लगायतका ठाउँहरू पात्रहरूका बसोवास स्थानका रूपमा आएका छन् । तेजपुर र गौहाटी सहर बजार हुन भने अरू ठाउँ त्यस क्षेत्रका ग्रामीण भागहरू हुन् ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा सामाजिक पारिवारिक स्थितिको समायोजन गरी पठनीय बनाइएको छ । सामाजिक स्थिति हेर्दा तत्कालीन रूपमा त्यहाँको समाज पूर्ण रूपमा हिन्दू समाजकै रूपमा रहेको देखिन्छ ।

४.४.२ ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रको लिङ्गगत र उमेरगत स्थिति

यस शीर्षकमा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रहरूको लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । लिङ्गगत अध्ययन गर्दा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको रूपमा पात्रहरूलाई हेरिएको छ । त्यस्तै उमेरगत पात्रको अध्ययन गर्दा बाल पात्र, वयस्क पात्र र प्रौढ पात्र भनि वर्गीकरण आधार तय गरिएको छ । यहाँ तल तालिकामा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रहरूको लिङ्गगत र उमेरगत अवस्थिति हेर्न एउटै तालिकाको प्रयोग गरिएको छ ।

तालिका नं १० मा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा पात्रको लिङ्गगत र उमेरगत स्थिति प्रस्तुत गरिएको छ । लिङ्गगत अवस्थामा पात्रलाई पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा विभाजन गरिएको छ । उमेरगत अवस्थालाई हेर्दा पात्रहरू वयस्क र प्रौढ पाइएको छ । सोही कुराको पुष्टि तालिका नं १० ले प्रस्ट पारेको छ ।

तालिका : १०

ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा पात्रको लिङ्गगत र उमेरगत स्थिति :

क्र.सं.	पात्र	लिङ्गगत अवस्था	उमेरगत अवस्था
१.	गुमाने	पुलिङ्ग	वयस्क
२	महाजन	पुलिङ्ग	प्रौढ
३	केशव काकती	पुलिङ्ग	प्रौढ
४	मालती	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
५	हरेन	पुलिङ्ग	वयस्क
६	कान्छा महाजन	पुलिङ्ग	प्रौढ
७	श्रीमती काकती	स्त्रीलिङ्ग	प्रौढ
८	मानवीर	पुलिङ्ग	वयस्क
९	जुरेली	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
१०	नारायण	पुलिङ्ग	वयस्क
११	घोसाने काँइलो	पुलिङ्ग	प्रौढ
१२	नन्दलाल जैसी	पुलिङ्ग	वयस्क
१३	टोपे मास्टर	पुलिङ्ग	वयस्क

१४	बमबहादुर लिम्बू	पुलिङ्ग	वयस्क
१५	हेडमास्टर सूर्यप्रसाद उपाध्याय	पुलिङ्ग	प्रौढ
१६	खरेल महाजन	पुलिङ्ग	प्रौढ
१७	डा. बरुण वैश्य	पुलिङ्ग	वयस्क
१८	जयप्रसाद सुब्बा	पुलिङ्ग	प्रौढ
१९	मुना	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
२०	रतन माडे	पुलिङ्ग	वयस्क
२१	उत्तम बासु मतारि	पुलिङ्ग	प्रौढ
२२	छविलाल	पुलिङ्ग	प्रौढ
२३	उर्मी	स्त्रीलिङ्ग	वयस्क
२४	पं. गेहनाथ	पुलिङ्ग	प्रौढ
२५	बैदाङ्गे लामा	पुलिङ्ग	वयस्क
२६	रावल महाजन	पुलिङ्ग	प्रौढ

स्रोत : ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासको पठनमा आधारित

यसरी माथिको तालिकाबाट ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ उपन्यासका पात्रहरूको लिङ्गगत र उमेरगत अवस्था प्रस्ट हुन आउँछ । उपन्यासमा आएका २६ जना पात्र मध्ये पुरुष पात्र २१ जना र नारी पात्र ५ जना रहेका छन् । प्रतिशतमा भन्नु पर्दा उपन्यासमा ८० प्रतिशत भन्दा बढी पात्र पुरुष रहेका छन् भने २० प्रतिशत भन्दा कम पात्र महिला रहेका छन् । लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत उपन्यास सन्तुलित रहेको देखिदैन । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने तत्कालिन समयमा त्यो समाजमा सामाजिक घटनाक्रममा पुरुषको सक्रियता बढी पाइन्थ्यो ।

यसै गरी प्रस्तुत उपन्यासमा आएका पात्रहरूको उमेरगत स्थितिको अध्ययन गर्दा बाल पात्र उपन्यासमा पाइदैन । १४ जना पात्र वयस्क पात्रका रूपमा आएका छन् । उर्मी र मुना बाल पात्रबाट भर्खरै वयस्क पात्रमा प्रवेश गरेका पात्र हुन् । यिनीहरूलाई पनि उमेरगत रूपमा बाल पात्र भन्न मिल्ने अवस्था छैन । प्रतिशतमा हेर्ने हो भने ५४ प्रतिशतको हाराहारीमा वयस्क पात्र आएका छन् भने ४६ प्रतिशतको हाराहारीमा प्रौढ पात्र आएका छन् । यो उपन्यास परिघटनामा आधारित छ । विभिन्न ससाना घटनाक्रमहरू पनि उपन्यासमा आएका छन् । यसरी प्रस्तुत उपन्यासले ठूलो विषयवस्तु उठाए तापनि

बाल पात्र नआउनुले पात्रको संयोजनमा केही त्रुटी भएको मान्न सकिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि जे जति पात्रहरू आएका छन् । तिनीहरूको माध्यमबाट उपन्यास पूर्ण छ ।

४.५.निष्कर्ष

प्रस्तुत परिच्छेदमा लीलबहादुर क्षेत्रीका तीन उपन्यास बसाइँ, अतुप्त र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत र उमेरगत अवस्थिति हेर्दा सामाजिक अवस्थामा अधिकांस पात्रहरू हिन्दू धर्मावलम्बी रहेको पाइयो । धार्मिक आस्थाका कारण कोही पनि फरक देखिदैन । पात्रका आर्थिक अवथालाई हेर्दा अधिकांस गरिब पात्रहरू उपन्यासमा आएका छन् । ती गरिब पात्रहरूलाई शोषण गर्नका लागि केही धनी पात्रहरू पनि उपन्यासमा आएका छन् भने कुनै कुनै धनी पात्रको आर्थिक सम्बन्ध मुख्य पात्रसँग नजोडिएको अवस्था पनि उपन्यासमा पाइन्छ । ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा आएको सम्पन्न पात्र जयप्रसाद सुब्बाको आर्थिक सम्बन्ध उपन्यासका मुख्य पात्रसँग छैन, केवल सामाजिक सम्बन्ध मात्र छ । त्यस्तै लिङ्गगत हिसाबमा समग्र उपन्यासहरूमा पुरुष पात्रहरूको बाहुल्यता छ । महिला पात्रहरू समग्र उपन्यासमा अल्पमतका रहेका छन् । समुदायगत हिसाबमा हेर्ने हो भने नेपाली समुदायका पात्रहरूको बहुमत लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पाइन्छ । नगन्य मात्रामा बङ्गाली, मारवाडी र आसामे समुदायका पात्रहरू उनका उपन्यासमा आएका छन् । उपन्यासमा आएको परिवेश अथवा भूगोलको कुरा गर्दा बसाइँ उपन्यासले नेपालको पूर्वी पहाडको घटनावली व्यक्त गरेको छ । पूर्वी पहाडको एउटा गाउँमा मेहनत गरेर परिवारको गुजारा चलाउन प्रयत्न गरेको गरिब युवाको परिस्थिति उपन्यासमा कथानक बनेर आएको छ । धने त्यो युवा हो जो आफ्नो थात थलोमा जीवन जीउन नसकेर अज्ञात तराइमा बसाइँ सर्न विवश भएको छ । त्यस्तै अतुप्त उपन्यासमा मेघराजको यौन कार्यकोलागि मद्धतगार बनेर आएका ठाउँरू सिलाङ्ग गौहाटी, भक्तपुर, डिगबोर्ड, हरिद्वार, दिल्ली लगायतका ठाउँ, सहरहरू परिवेशका रूपमा आएका छन् । उमेरगत हिसाबमा वयस्क पात्रहरूको बाहुल्यता क्षेत्रीका उपन्यासमा पाइन्छ भने उनले बाल पात्र नगन्य मात्रामा चयन गरेका छन् ।

पाँचौँ परिच्छेद

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रहरूको नैतिक र मानसिक अवस्था

५.१ विषयप्रवेश

यस परिच्छेदमा पनि शोधको सीमा निर्धारण गरी अध्ययन गरिएको छ । क्षेत्रीका तीन उपन्यास बसाइँ, अतृप्त र बह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रहरूको नैतिक र मानसिक अवस्था हेरिएको छ । यी तीन उपन्यासमा आएका असङ्ख्य पात्रहरूको अवस्था विश्लेषण नगरी भूमिकाको आधारमा मूल पात्रान्तर्गत आएका केन्द्रीय पात्र र सहयोगी पात्रको मात्र अध्ययन गरिएको छ । उपन्यासमा मूल पात्रान्तर्गत आएका केन्द्रीय पात्र र सहयोगी पात्रकै सेरोफेरोमा कथानक अगाडि बढ्ने भएको हुँदा तिनीहरूकै नैतिक एवम् मानसिक अवस्थाको अध्ययन गर्दा यसको शीर्षक सार्थक हुने देखिन्छ ।

५.२ बसाइँ उपन्यासमा आएका प्रमुख पात्रको नैतिक र मानसिक अवस्था

यस शीर्षकमा क्षेत्रीद्वारा लिखित पहिलो उपन्यासमा आएका मूल पात्रान्तर्गतका केन्द्रीय पात्र र सहयोगी पात्रको नैतिक र मानसिक अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । पात्रको नैतिक एवम् मानसिक अवस्थालाई थप पुष्टि गर्न उपन्यासमा प्रयुक्त उदाहरणहरूलाई प्रमाणको रूपमा पेश गरिएको छ । बसाइँ उपन्यासमा आएका मूल पात्रहरू धने, भुमा, मैना र रिक्टे हुन् ।

(क) धने

धने बसाइँ उपन्यासको मूल पात्रान्तर्गतको केन्द्रीय पात्र हो । धनेको वरिपरि रहेर प्रस्तुत उपन्यासको कथानक अगाडि बढेको छ । धने इमान्दार र कर्मठ पात्रका रूपमा उपन्यासमा आएको छ । उसले उपन्यासमा कसैलाई धोकाबाजी गरेको अवस्था छैन । आफ्नो इमान्दारिता धनेले निर्वाह गरेको उदाहरण उपन्यासमा धेरै आएका छन् । यहाँ एक उदाहरणलाई यसरी लिइएको छ -

मक्किएका खाँवारू मक्कदै नै गइरहेका छन् । बादलमा कुइरो थपिएभैं उसको आर्थिक सङ्कटमा उपसहाय छन् गाउँका सेटसाहूकाररू । यिनको चर्को ब्याज, भाका नागेमा बन्दकी मालको हडप आदि समस्याहरूले बेहोसमाथि लाठी बज्रेजतिकै भइरहेको छ

धनेको जीवनमा । तैपनि उसले आँट हारेको छैन । दुःखलाई लुकाएर हिडिरहेको छ, परिश्रमको पथमा (२-३) ।

प्रस्तुत उदाहरणको माध्यमबाट के प्रस्ट हुन्छ भने धनेका जीवनमा गरिबीका कारण आर्थिक समस्याहरू त आएका छन् तर ऊ आफ्नो कर्तव्यबाट विचलित भएको अवस्था छैन । साहुकारको पैसा परिश्रम गरेर फर्काउने अवस्थामा छ ।

त्यस्तै धनेले आफ्नो इमानदारिपन निर्वाह गरेको उदाहरण यसरी आएको छ -

..... वैदार बूढा मुखिया र अरु दुई-चार जना गाउँलेहरूसित ऊतिर अगि बढिरहेका थिए । धने तल ओल्यो औ आगन्तुकहरूलाई स्वागत गरी घर लगी यथास्थानमा बसायो । मुखियाले धनेलाई सम्बोधन गर्दै भने -

“जेठा ! चाइनेभन्देखि साहूको माल ल्याएर केही पत्तै नगरेर कसरी हुन्छ र ? वैदारसावका चाइनेभन्देखि रुपियाँ ब्याजसमेत अहिले गनिदे, न भा’ त चाइनेभन्देखि तमसुकवमोजिम तेरो गोठ रिक्तिने भयो त ।”

धनेले निरास स्वरमा भन्यो -

“खै मुखियाबा ! नदिउँ भनेर नदिएको होइन, नसकेपछि के लाग्दो र’छ र, अब मैना दुएकको भाका दिनोस, भैसी ब्याएपछि त खोजीमेली भा’ पनि बुझाउँछु नि रुपियाँ”
(२४) ।

माथि प्रस्तुत भएको उदाहरणबाट पनि नैतिक रूपमा धने कति सरल छ भन्ने कुरा प्रस्ट हुन आउँछ । गाउँका जालीभेली फटाहाले सामन्ती प्रवृत्ति देखाए तापनि धने गरिब भएर पनि इमानदार र नैतिक रूपमा देखिएको छ ।

धने गाउँबाट विस्थापित भएर अज्ञात ठाउँमा बसाइँ सर्न विवश भएको छ । साहूले आफ्नो घरखेत लिई सकेपछि ऊ बसाइँ हिँड्न अगि उधारो तिरेर हिँडेको प्रसङ्ग मार्मिक रूपमा आएको छ । उपन्यासको उनन्तीसौँ परिच्छेदमा आएको उदाहरण यस्तो छ -

धने उकालो लाग्दा घाम पश्चिमतिर डाँडामा पुगेका थिए, बाटामा तेसै लामिछानेको घर पर्थ्यो । तेसैको ५ रुपियाँ तिर्नु पर्ने हुनाले धने उसकोमा निस्कियो । तेसै बाहिर पिँढीमा बसिरहेको थियो । धनेले पटुकाको छेउबाट रु ५१- भिकी दिँदै भन्यो -

लौ दाइ, यो अस्ति मैले चलाएको, अलिकति पोर मासु खाको पैसा पनि तिरेको थिएन । के गर्नु, मेरो त घरवारी सबै टाकटुक उठ्यो, भोलि कि पर्सि हिडछु होला ।” (५८)

यसरी धनेको आफ्नो सम्पत्ति सबै साहूले हडपे पनि आफ्नो व्यवहार नैतिकतापूर्ण रूपमा निर्वाह गरेको छ । यस शोधकार्यमा धनेको नैतिकताका विषयलाई लिएर तीन उदाहरण नमूनाका रूपमा लिइयो तर उपन्यासमा धने नैतिक पात्र हो भन्ने कुरा उदाहरणका रूपमा धेरै आएका छन् । यहाँ प्रस्तुत गरिएका उदाहरण प्रतिनिधि उदाहरण मात्र हुन् ।

यसैगरी धनेको मानसिक अवस्थाको अध्ययन पनि उपन्यासका उदाहरणहरूको माध्यमबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा दुई किसिमका पात्र छन् आर्थिक कोणबाट हेर्दा - धनी र गरिब । यो विभेदलाई धनेले स्वीकार गरेको छ । कथानक, परिवेश, परिस्थितिलाई हेर्दै आफ्नो मनका तहमा नै म गरिब छु भन्ने कुरा धनेले बोध गरेको छ । उपन्यासमा सुरुवातमै एक अंश यसरी आएको छ -

.....बैदार बूढाले भैँसी त दिने भए तर दर भने अघोर चर्को गर्छन्, त्यसमाथि हलका गोरू डिग (बन्धक) राख्नुपर्ने । ब्याज पनि महिनैपिच्छे नतिरी धर दिदैनन् । 'चारखुट्टे मोरो धन गन्दै नगन' भन्छन्, केही किसिम विग्रियो भने हलका गोरूसमेत जान्छन् र, गाभिनी भैँसी, काखमा पुष्ट पाडी छ । दुध पनि मनगो नै छ । एक-दुई वर्षमा पाडी हुर्कदै जान्छ । अर्को वेतमा पनि पाडी पायो भने भन वेस । सानो बालकले पनि यसो एक मुठी ओलनले घाँटी भिजाउन पाउला । ठेकीमा एक-दुई मुठी तुक्याउँदै गर्दा दुई-चार दिन विराएर निकलेको चोखनेले आना सुकीपैसा होइहाल्छ । त्यसैले ब्याज तिर्न पुग्यो, आफूले पनि महीको पानी पाइने । यसपाला मकै राम्ररी भई दियो भने आफूले कोदोसोदो खाएर पनि त्यतैबाट आधाआधी ऋण तिरिहाल्छु ... । मनमा कुराको भल प्रबल वेगले बगि नै रहेको थियो (१-२)

यसरी धनेका मनमा एउटा सपनाले घर बनाएको छ । उसको मनको तहमा सन्तुष्टि छाएको छ । परिस्थिति जसरी आए पनि मानसिक रूपमा सबै अप्ठ्याराहरूलाई चिरेर धनेले सुखद नतिजाको कल्पना गरेको छ । त्यस्तै अर्को उदाहरण यसप्रकार आएको छ -

आखिर त्यो घडी पन्छाए । जब वैदारले वस्तुको गलावाट दाम्लो पन्छाए । वैदारका दुई गोठाला वस्तु खेद्न थाले । मैना आँसु थाम्न नसकेर घरभित्र दगुरी । धनेको मनमा लागो - 'एकपल्ट वैदारका गोडा समातेर केही दिनको भाका मागूँ, तर अभिमानी धनेले गरिब धनेमाथि विजय पायो । आत्मप्रतिष्ठा दारिद्रताको सामु भुक्न सकेन । धने चुपचाप उभिइरहयो । (२५)

माथि प्रस्तुत भएको उदाहरणको माध्यमबाट पनि धने मानसिक रूपमा बलियो रहेको देखिन्छ । समय र परिस्थिति उसको विपक्षमा प्रस्तुत भए पनि कुनै दिन आफ्नो सुखद अवस्था आउने छ भन्ने कुराको मानसिकता बोकेर ऊ ढुक्क भएको छ । मनको तहमा ऊ गरिब छैन ।

त्यस्तै उपन्यासमा आएको अर्को उदाहरण यसरी आएको छ -

“कल्ले रिन पत्याउँछ खोई ? अगि त गोरू थिए र यसो डिकासिक राख्दा रिन दिन्थे । अब त यही घरवारी डिक राखे मात्र त हो नि । फेरि लिएर पो केले तिर्नु, र ख्वै आफ्ना खेतबारीले भात खान राम्रो पुग्दैन ब्याज केले तिर्नु, साउँ केले तिर्नु, कुतसूतमा खेत पाएपनि गर्न हुन्थ्यो । ढकालेहरूले मलाई देखिसहन्नन्, कस्ले दिन्छ र कूतमा खेत खोइ ?” (२७) ।

यस उदाहरणलाई हेर्दा धनेको मानसिक अवस्थामा चिन्ता भाव आएको देखिन्छ ।

समग्रतामा धनेको नैतिक र मानसिक अवस्थाको विश्लेषण गर्दा धने उपन्यासको नायक हो । उसको चारित्रिक विशेषता सकारात्मक छ । ऊ नकारात्मक भूमिकामा कहीं कतै आएको छैन । उपन्यासमा धनेका मानसिक अवस्था हेर्दा ऊ कुनै पनि अवस्थामा विचलित भएको देखिँदैन । हरेक प्रतिकूल अवस्थालाई पनि धनेले मानसिक रूपबाट आफ्नो पक्षमा पार्ने प्रयास गरेको छ । कतै कतै भविष्यलाई लिएर चिन्तित पनि भएको देखिन्छ ।

(ख) भुमा

बसाइँ उपन्यासको केन्द्रीय पात्रअन्तर्गतको सहयोगी पात्रको नाम भुमा हो । भुमा नारी पात्र हो । भुमा धनेकी बहिनी हो । धनेको गरिबीलाई भुमाले नजिकबाट नियालेकी छे । गरिबीको मारमा परेकै कारण धनेले भुमाको उमेर पुग्दा पनि विवाह गरिदिन सकेको छैन । बसाइँ उपन्यासमा भुमाको नैतिक एवम् मानसिक अवस्था कस्तो छ भन्ने सन्दर्भमा उदाहरणको माध्यमबाट हेर्दा पुष्टि हुन पुग्दछ । यहाँ प्रस्तुत गरिएका उदाहरणमध्ये प्रतिनिधि तीन उदाहरण नैतिक अवस्था प्रस्ट पार्नका लागि प्रयोग गरिएको छ भने अरु तीन उदाहरण भुमाको मानसिक अवस्था उजागर गर्न प्रयोग गरिएको छ ।

भुमालाई नैतिक अवस्था प्रस्ट पार्ने आएको उदाहरण -१

भुमा भाउजुसित हाँसो गर्थी, आमा समान मान गर्थी, साथै आमाको सम्मान पनि भाउज्यूलाई दिन्थी । भाउज्यूको कुरा टाल्न ऊ सक्तैनथी । करैले उठी ग्रागीबाट बेलामा पानी सारेर बाहिर गई । (१०)

माथिको उपन्यासको अंशबाट भुमा कति इमान्दार र नैतिक छ भन्ने कुरा प्रस्ट हुन आएको छ । उसले आफ्नी भाउज्यूलाई आमा बराबरको को मान सम्मान दिएकी छे । भुमाको नैतिक अवस्थालाई प्रस्ट पार्न आएको अर्को यस प्रकार छ -

उदाहरण - २

भुमाले केही आपत्ति गरिन । ती दुई बजारबाट अलि पर गहिरातिर लागे । हाटको कोलाहाल तिनका कानबाट टाढा हुँदै गयो । दुवै एक कुनाको चौरमा गएर बसे । एकछिनसम्म कसैले केही कुराको आरम्भ गरेन । आफ्नै छेउमा भुमालाई पाएर रिक्टेको मन उडिरहेको थियो । ऊ एकटक भुमाको रूपलावण्यमाथि गौर गरिरहेको थियो । त्यसरी आफूलाई एकोहोरो रिक्टेले हेरेको देखेर भुमालाई फेरि स्वभाविक लाजले समात्यो । त्यो मौनता उसको निम्ति असाध्य भयो र उसैले कुराको प्रारम्भ गरी, “तपाइँ मुग्लान कहिले फर्कने ?” (१९)

प्रस्तुत अंशको माध्यमबाट भुमा कति संयमित छ भन्ने कुरा प्रस्ट हुन आउँछ । रिक्टेप्रति उसको प्रेमभाव जाग्रित भएको अवस्था छ । पहाडमा कहिलेकाँही लाग्ने मेलामा

रिक्कुटेसँगै बसेर प्रेमालाप गरिरहेकी छे, भुमा तर त्यहाँ उसले नैतिकताको बन्धनलाई चुडाएकी छैन । मस्त तरूनी भुमाले आफ्नो यौवन जोगाएकै छ । उमेर पुगेकी केटी भएकाले विपरीत लिङ्गीप्रतिको स्वभाविक आकर्षण हुने भए पनि भुमाले आफ्नो इमान्दारिता, नैतिकता बचाएकी छ । भुमाको नैतिक अवस्थालाई प्रस्ट पार्ने थप अर्को यस प्रकार रहेको छ ।

उदाहरण - ३

“म तिमीलाई जरूर पनि लिएर जान्छु । केही गरे पनि भुलन सकिने भुमा ।”
भुमाको बायाँहात रिक्कुटेको दुवै हातमा थियो । भुमाले छुटाउने प्रयत्न गरी, रिक्कुटेले भन्नु बलियो गरी समात्यो । “तिमी मेरी हौ भुमा, कसैले मबाट छुटाउन सक्दैन ।”

भुमा रिक्कुटेको बाहुपाशमा थिई । जाडोको दिनमा पनि उसको मुखमा चिटचिट पसिना आएको थियो । मुखमा हताशको भाव स्पष्टै अङ्कित थियो । निकैवेरसम्म पाहुपाशबाट मुक्त हुने प्रयत्न उसद्वारा चलिरह्यो । तर ... शरीर ढिला भयो ... अनि एकछिन्पछि सबै सर्वनास ... । (४२)

माथि आएको उपन्यासको अंशले भुमासँग रिक्कुटेले यौन संसर्ग राखेको देखिन्छ । भ्रष्ट हेर्दा एउटा अविवाहित केटीले त्यस बेलाको समाजमा यौन कार्यमा सरिक हुनु अनैतिक जस्तो देखिन्छ तर भुमाले सही र सफा मनले रिक्कुटेलाई प्रेम गरेकी छे । रिक्कुटेले पनि विवाह गर्ने बाचा गरेको हुँदा यौनकार्य गर्न ऊ सहमत भएकी छे । मानवीय गुण विश्वासको वातावरणले ओतप्रोत भएको अवस्थामा रिक्कुटेसँग भुमाको सहवास भएकोले खासै अनैतिक भन्नु पर्ने अवस्था छैन । पछि धनेले पनि उमेर पुगेकी बहिनीको समयमा विवाह गर्न नसक्दा घटेको घटना हो भनी महसुस गरेको छ । समग्रमा भुमाको भूमिका बसाइँ उपन्यासमा चारित्रिक रूपमा नैतिकवान् नै रहेको छ ।

त्यस्तै गरी उपन्यासमा भुमाको मानसिक अवस्थालाई प्रस्ट पार्ने गरी धेरै सन्दर्भ आएका छन् । उसको मानसिक अवस्थाका बारेमा बताउन तीन उदाहरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

उदाहरण - १

बिहान सबेरै उठ्ने रिक्टेको बानी छ । उठेर ऊ हिड्ने तरखर मिलाउन थाल्यो, धनेसित बिदा भएर आँगनमा निस्कियो । भुमा उसको अगाडि खोल्माको दैलोनिर उभिएकी थिई । दुवैका आँखा एकअर्कामाथि केहीछिन् स्थिर रहे । दुवैका आँखाले भनिरहेथे, 'बाँचे फेर भेट हुनेछ' तर दुवैलाई एकअर्काप्रति सन्देह थियो कि त्यसका आँखा के भनिरहेछन् । परेदेशी वाटो लाग्यो, एउटा शून्य छाया कहीं छोडिएको अनुभव लिएर । भुमा घरभित्र पसी आफ्नो एउटा अङ्ग नै चुँडिएको गह्रौँ हृदय लिएर । (११)

प्रस्तुत अंशमा भुमाको मनले रिक्टेलाई फेरि भेट्ने चाहना राखेको देखिन्छ । फेरि रिक्टेसँग मिलन हुन पाओस् भन्ने मनस्थिति भुमाको देखिन्छ । पहिलो भेटमा नै भुमाको मानसपटलमा रिक्टे जम्न सकेको देखिन्छ । त्यस स्थितिमा भुमालाई कसैले प्रलोभन दिएको अवस्था पनि छैन । त्यो स्वतः स्फूर्त रूपमा मनमा आएको तरङ्ग थियो ।

उदाहरण - २

पश्चातापको अग्निमा उड्दै भारी हृदय लिएर भुमा उठी । कुमारी कन्यालाई कुमारीस्थानमा अटल पारिराख्ने 'कन्याभाव' लाई गुमाउनु पर्दा आज उसकै आँखाले पनि उसलाई हेय दृष्टिले हेरिरहेको थियो । अधिसम्म निर्धक्क समाजसँग भिड्ने ऊ साहस राख्थी, तर अहिले आफ्नै दृष्टिमा ऊ धेरै तल खसेकी थिई । (४२)

उपन्यासमा आएको प्रस्तुत अंशको माध्यमबाट भुमाको मानसिक स्थिति कमजोर बनेको देखिन्छ । ऊ मानसिक द्वन्द्वमा पसेकी छे । अब के होला भन्ने कुराको अन्योलता उसको मनमा आएको छ । उसको मनले तनलाई गल्ती गरिस् भन्ने कुरा लक्षित गरिरहेको छ ।

उदाहरण - ३

भीरको छेउबाट छद्मले एकपल्ट तलतिर हेच्यो । अनि हृदयमा विचार आयो, “उहिले ऊ जन्मिनु भन्दा अगि एउटा रागे भन्ने गोरू लडेर यसै भीरको फेदीमा विश्राम लिएको थियो रे ! त्यसैले यसलाई रागेभीर भन्दछन् ।” आज छद्म पनि थकिछ त, यसै भीरको फेदीमा निदाउन चाहन्छ, कहिल्ये नविउँभिने गरी । उसलाई लामो विश्रामको आवश्यकता छ । समाजको थप्पड सहनेशक्ति अब उसमा शेष छैन । कुटेर रोएको तमासा हेर्ने समाजसित जुध्न ऊ अब सक्तैन । विचारधारालाई माभैमा भङ्ग पारेर ऊ उठ्यो अनि भीरको छेउमा आएर ठिङ्ग उभियो । एकपल्ट आकाशतिर हेरेर मनमनै कोनि के भन्यो । अनि आँखा चिम्लि गरि फाल कुद्न खोज्दा, दुईवटा बलिष्ठ हातले छद्मलाई दरो गरी समाते । (४९)

प्रस्तुत अंशबाट भुमा मानसिक रूपमा जीवनबाट हारेको अवस्था प्रकट भएको छ । कथानक सन्दर्भ अनुसार सुरुमा आकर्षण बीचमा शङ्का र अन्तिममा हारको अवस्था भुमाको छ । मानसिक रूपमा भुमा कमजोर बनेकी छे ।

(ग) मैना

मैना पनि बसाइँ उपन्यासको मूल पात्रअन्तर्गतको सहयोगी पात्र हो । मैना उपन्यासको केन्द्रीय पात्र धनेकी श्रीमती हो । ऊ भुमाकी भाउजू हो । भुमाभन्दा खासै उमेर अन्तर नभए ता पनि उसले भुमालाई आमा सरहको ममता दिएकी छे । मैनाले धनेका हरेक सुख दुःखका क्षणमा छाया जसरी नै साथ दिएकी छे । यस शीर्षकमा अरु पात्रको जस्तै नैतिक र मानसिक अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । मैनाको पनि नैतिक एवम् मानसिक अवस्थाको अध्ययन गर्न तीन तीनवटा उदाहरणको सहयोग लिइएको छ ।

मैनाको नैतिक अवस्थालाई प्रस्ट्याउन आएका उदाहरणहरू

उदाहरण - १

आज बिहान सवेरै भात खाएर धने घरबाट निस्केको बेलुका निकै रात बितेपछि मात्र आयो । मैनाले हत्तपत्त गरी भात खानलाई पानी दिई । भात खाएर धने ओछ्यानमा आएर पल्ट्यो । मैनाले सबै धन्दा छिनी, चौंठीमा तेल लिएर धनेको गोडाछेउ आएर बसी । भुमा

अगि नै टाँडमा सुतिसकेकी थिई । मैनाले बिस्तारै धनेका गोडा मिच्च थाली । मैनाको यो दैनिक कार्य जस्तै थियो । धनेका आँखा मैनाको सरल चेहरा माथि पर्न गए, औ उसको शोकाकुल हृदयमा एकाएक आनन्दको सञ्चार भयो । मैनामाथि उसको हृदयमा एकतमाशले करुणा भरिएर आयो. (१३) ।

तत्कालीन समाजमा आफ्ना पतिको गोडा मिच्ने संस्कारलाई नैतिक संस्कारको रूपमा लिएको पाइन्छ । धने दिनभरि काममा जाने र साँभमाश्रीमतीले तेल लगाएर गोडा मिच्ने गरेको कार्यतालिका उपन्यासमा आएको छ । प्रस्तुत अंशको माध्यमबाट मैना आफ्ना श्रीमानको सेवामा कसरी जुटेकी छ भनेर देखाइएको छ ।

उदाहरण -२

उमेरमा सातै वर्षले मात्र जेठी भए तापनि मैना भुमाकी भाउज्यू मात्र होइन आमा पनि हो । उसको हृदयमा भुमाप्रति मातृस्नेह थियो । उसले यस घरको दैलो कुल्चिँदा भुमा एउटी सानी मातृहीन बालिका थिई । उसैले उसलाई, हुर्काई, बढाई । भुमाले भाउज्यूकै तालिममा सबै कुरा सिकी । आमाबाट सानैमा छुट्टिए तापनि भुमालाई मातृस्नेहबाट वञ्चित रहनु परेन । (४६)

प्रस्तुत अंशको माध्यमबाट पनि मैना कति नैतिक छ भन्ने कुरा प्रस्ट हुन आउँछ । लगभग आफू सरहकै उमेरकी नन्दलाई भाउज्यूको माया र आमाको स्नेह दुवै दिएकी छ ।

उदाहरण - ३

दुवै जना आँगनमा आएर रित्तो घरलाई ट्वाल ट्वाल्ती हेर्न थाले । मैनाका आँखा आँगनको छेउको तुलसीमाथि परे । ऊ पोको आँगनको पर्खालमाथि राखी भित्र पसी र एउटा सानो माटाको गाग्रीमा पानी लएर बाहिर निस्की । तुलसीमा पानी खन्याउँदै गुनगुनाइ, भोलिदेखि त्यसै सुकेर मछ्यौँ होली तिमि पनि को आएर चढाउला जल तिमिलाई । फेरि कहिले जल चढाउन पाउँला नि नारान तिम्रो बुटामा । (६०)

प्रस्तुत अंशको माध्यमबाट मैनाको भगवानप्रतिको आस्था नि प्रकट भएको छ । गरिबी अवस्थाका कारण आफ्नो घरबार, सम्पत्ति सबै छोडेर अज्ञात ठाउँमा जानपरे पनि

मैनाले आफ्नो कर्तव्य, आस्था र धर्म छोडेकी छैन । यसरी हेर्दा बसाइँ उपन्यासकी पात्र मैना नैतिक पात्र हो ।

यसैगरी उपन्यासमा मैनाको मानसिक अवस्था स्पष्ट हुने गरी दृष्टान्त धेरै आएका छन् । मैनाको मानसिक अवस्था प्रतिनिधित्व हुने गरी आएका उदाहरण यसप्रकार छन् -

उदाहरण - १

दुई दिनको जरोबाट आज उठेर मैना सिकुवामा गुन्द्रीमाथि बसी मकै छोडाउन थालेकी छे । हात मकै छोडाउनमा तल्लीन छन्, हृदयमा विचारधारा प्रबल वेगले बगिरहेका छन् । जीवनमा सडकटमाथि सडकट थपिँदै गएको देखेर ऊ दङ्ग छे, विधिको विधानमाथि ईश्वरको सृष्टिमा मानवजीवन सबैभन्दा श्रेष्ठ जीवन ठहरिएको छ । तर मनमा शङ्का उठ्छ “गरिब र पीडितहरूको जीवन कुनै पशुको भन्दा के स्वच्छ त र ? सत्यवादी र इमान्दार गरिबहरू” लाई थिचेर अत्याचार र बेइमानीको आड लिनेहरू सुनको महलमा आनन्द मनाउँछन्, तर गरिबहरू परिश्रमको चरम सीमामा बसेर पनि हातमुख जोर्ने बाटो पाउँदैनन् । के विधिले लेख्ने भाग्यलिपी यही नै हो ? (३७-३८)

यसरी मैनाले आफ्नो मनमा आएका भावहरूलाई उपन्यासको कथानक योजनाअनुसार अगाडि सारेको छ । मैनाको परिवार गरिब त छ तर कर्मबाट भाग्ने छैन । उनको सोचाइमा राम्रो काम र श्रम गर्नेका भाग्य र आर्थिक अवस्था राम्रो हुनुपर्ने त्यो हुन नसकेकोमा केही चिन्ता देखिन्छ ।

उदाहरण - २

“तिमी भारी जीउकी छ्यौ? नढाँटी भन भन के कुरो हो ?” ले ऊ स्वप्नबाट बिउँभेभैँ भई । मगजका कुरारू आउने-जाने गर्न थाले । मैनाले ज्यादै कोमल भावमा बराबर सोध्दा उसले सबै कुरा बताई, केही कुरा ढाँटिन । सर्वप्रथम धारामा भेट भएको, अनि घरमा त्यस दिन बास बसेको, पछि हाटमा र रोटेपिडमा भेट भएको, अन्त्यमा बनमा भएको घटना सुनाई । उसले यो पनि भनी “रिकुटेले उसलाई असारमा मुग्लान लानेछ, उसलाई उसमाथि पूर्ण विश्वास छ ।” मैना भुमाजस्ती सरल बालिकाको मुखबाट ती

कुराहरू सुनेर दङ्ग परी । उसको मुखता माथि रिस प्रकट गरी । अनि विधिले हानेको भटारोमाथि हताश भएर धेरैबेर रोइरही (४३) ।

उसको मनमा संसारको नियम राम्रो हुनुपर्छ भन्ने छ तर आफ्नी सोभ्नी नन्दको जीवन बर्बाद हुनुमा विधिको पनि दोष देख्न पुग्छे । मैनाको मानसिकता यहाँनिर निकै कमजोर बन्न पुगेको छ । त्यस्तो अवस्थामा पनि ऊ कसैप्रति प्रतिशोधी भने बनेकी छैन ।

उदाहरण -३

धेरैबेरपछि मनलाई दहो पारी ऊ आँगनतिर गई । फेरि एकपल्ट आँगनअगाडिको खोल्माभित्र पसी । खोल्माको चारैतिर राम्ररी हेरी । यहाँका प्रत्येक वस्तु जाँतो ढिकी, यहाँतक कि बलो, खाँबो, धुरी सबै कुरा उसलाई जीवनभरि सम्झदै, रुदै गर्न पर्याप्त थिए । एक छेउमा एउटा बूढी बाख्री बाँधेको थियो, उसैको छेउमा जोरपाठा सोतरमा बसी उग्राइरहेका थिए । मैना छेउमा जाँदा म्याँम्याँ गयो । उसले उसलाई मुसारी । साना पाठाहरूलाई उचालेर काखमा लिई र उनीहरूको गालासित आफ्ना गाला जोडी । यी तीन प्राणीले कानेखुसी गरेको दृष्य देखियो । धने अलि भोक्किएर बाहिरबाट कराउँदा मैना उठी, ऊ आसुँ पुछ्छदै बाहिर निस्की । धने मूलबाटोमा निस्किसकेको थियो ऊ पोको च्यापेर उसको पछि लागि । (६१)

उपन्यासको यो अंशमा कथानकको अन्तिम अवस्थामा कसरी मैना भावाविह्वल भएकी छे, भन्ने कुरा देखाइएको छ । आफ्नो घर सम्पत्ति सबै साहुको भईसक्दा पनि मैनाको भावनामा त्यहीका कुराले जरा गाडी राख्यो । उसको मानसपटलमा आएका भाव तरङ्गीहरूले उसलाई छोड्न सकेन र उसलाई आफ्ना घरका सबै वस्तु भन्भन् प्रिय लागे । भौतिक रूपमा मैना बसाइँ हिँड्न तयार भए पनि मानसिक रूपमा ऊ अझ तयार नभएकी देखिन्छे ।

यसरी हेर्दा समग्रमा मैनाको चारित्रिक गतिविधि नैतिक एवम् मानसिक रूपमा सकारात्मक देखिएको छ ।

(घ) रिक्टे

प्रस्तुत उपन्यासमा आएको मूल पात्र अन्तर्गतको सहयोगी पात्र मध्येको एक पात्र रिक्टे पनि हो । उपन्यासमा खलपात्रका रूपमा देखिएको छ ऊ । उसको नैतिक एवम् मानसिक अवस्थालाई प्रस्ट पार्न अरु पात्रका भन्ने तीन तीन उदाहरण पेस गरिएको छ ।

रिक्टेको नैतिक अवस्थालाई प्रस्ट पार्नका लागि आएका उदाहरणहरू

उदाहरण - १

धने र रिक्टे हातगोडा धोई भित्र पसे । माटोको ढिस्को उठाएर बनाएको चुलोमाथि गएर बसे भुमाको मुन्टो निहुरेकै थियो । भातको थाली रिक्टेको अगाडि सार्दा उसका हात थरथर काँपिरहेका थिए । आँटमा दियालो सकिँदै गएकोले प्रकाश मधुरो भयो । त्यस मधुरो प्रकाशमा भुमाले एकपल्ट निहुरेरै रिक्टेको मुखमा हेर्ने प्रयास गरी, रिक्टेका आँखा त्यतिवेर पनि भुमातिरै थिए । भुमाले नजर फेरी । ... (१०)

माथिको अंश उपन्यासमा रिक्टे र भुमाको पहिलो दिनको भेट भुमाकै घरमा भएको हो । सुरुमै रिक्टेले भुमाले भिन्नै नजरले हेरेको थियो तैपनि भुमाले रिक्टेलाई शङ्काको सुविधा दिई र आफू पनि केही सहज भई तर रिक्टे नजर सही थिएन ।

उदाहरण -२

शरद ऋतुले चन्द्रमालाई यसरी बेपर्दा हाँसेको देख्न सकेन । बादलको पातलो च्यादरले मुखैसम्म ढाकिने गरी ओढायो । पारिका घररू सेतासेता धर्काजस्ता देखिन थाले । रिक्टेले भएभरको साहसको सञ्चार गर्‍यो, अनि भुमाको हात विस्तारै समात्यो । यो उसको भुमाप्रतिको प्रथम स्पर्श थियो । भुमा झस्की, सशङ्क नेत्रले रिक्टेतिर हेरी, तर रिक्टे आफ्नै भावमा पौडी खेलीरहेको थियो । भुमाको भाव विचारने उसलाई अवकाश भएन । ऊ विस्तारै भुमाको छेउमा सग्यो । भुमा उसले चाल नपाउने गरी केही पछि सरी । रिक्टेले थथकिँदो स्वरले भन्यो, “भुमा मसित विहे गछ्यौ ?” (२२) ।

प्रस्तुत अंशमा रिक्टे सही छैन भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । भुमासँग हाटमा गएको बेला उसले धेरै बनावटी कुरा गरेर आफ्नो प्रभावमा पार्ने जमर्को गरेको छ । उसको

चाहनामा भुमासँग यौन सम्पर्क गर्ने छ र परिवेश त्यस्तै पार्न ऊ तल्लीन छ । यसरी कुनै पनि नारी मान्छेको जीवनमाथि पुरुष खेल्न चाहन्छ भने त्यसलाई नैतिक मान्न सकिन्न । यहाँ रिकुटेलाई नैतिक चरित्रको पात्र मान्न सकिने अवस्था छैन ।

उदाहरण - ३

“म तिमीलाई जरुर पनि लिएर जान्छु । केही गरेपनि भुल्न सक्तिनँ भुमा ! भुमाको दायाँ हात रिकुटेको दुवै हातमा थियो । भुमाले छुटाउने प्रयत्न गरी, रिकुटेले बलियो गरी समात्यो । तिमी मेरी हौ भुमा, कसैले मबाट छुटाउन सक्दैन !” भुमा रिकुटेको बाहुपासमा थिई । जाडोको दिनमा पनि उसको मुखमा चिटचिट पसिना आएको थियो । मुखमा हताशको भाव स्पष्टै अङ्कित थियो । निकैवेरसम्म बाहुपाशबाट मुक्त हुने प्रयत्न उसद्वारा चलिरह्यो । तर ... शरीर ढिला भयो अनि एकछिन्नपछि सबै सर्वनाश ... । (४२)

माथि प्रस्तुत भएको उपन्यासको अंशबाट रिकुटेले ज्यादै ठूलो अनैतिक कार्य गरेको देखिन्छ । ऊ भागेपछि भुमाको अवस्था के होला भन्ने कुराको परिणाम नसोची गरिएको जाली काम भएकोले ऊ अनैतिक मात्र हैन अपराधी पनि हो भन्न सकिन्छ ।

रिकुटेको कार्यहरू त अनैतिक देखिए । त्यस्तै उसको मानसिक अवस्था कस्तो छ भन्ने सन्दर्भ पुष्टि गर्न पनि केही उदाहरणहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ -

उदाहरण - १

“ए, उताको के बयान गरम् ।” रिकुटेले गोजीबाट रुमाल भिक्दै भन्यो -

“भलमल विजुलीबत्तीले रातैमा घाम लागे जस्तो हुन्छ । दोकान पनि यहाँ जस्तो पाखामा काँ हुन्छ र ! जता हेयो उतै बजार । ठूलठूला पक्की सडकमा मटर, ट्राम, रिक्सा दगुरिराखेका हुन्छन् । एक कदम हिड्न पर्दैन, रिक्साले कुदाइहाल्छ । उहाँको त्यस्तो, यहाँको चालखबर बुभेरे म त, दिक्दार लाग्यो ।”

रिकुटेका कुराले भुमालाई ठूलो आश्चर्यमा पार्यो । उसका धेरैजसो कुरा त उसले बुझ्न पनि सकिन । कहिल्यै आफ्नो गाउँघर छाडेर कतै नहिडेकी अबोध बालिकाको सानो मगजले कल्पना गर्ने चेष्टा गर्‍यो ।

“कस्तो होला, मुग्लान ?” ऊ निकैवेर घोरिइरही । (१८)

माथि प्रस्तुत भएको उपन्यासको अंशले भुमाको मनमस्तिकमा तरङ्ग ल्याएको छ । भुमाको मानसिकतालाई असर गर्ने कुरा रिक्टेको मनबाटै सुनियोजित रूपमा आएको छ । चरित्रगत अध्ययनको हिसाबबाट हेर्दा रिक्टेमा नकारात्मक मानसिकता हावी भएको छ ।

उदाहरण - २

केहीछिन् वार्तालाप बन्द भयो । भुमाले कुरा उठाई, के भन्न खोज्नुहुन्थ्यो नि भन्नु भएन त ?

“खोइ, भनुम नभनुम विचार गर्दैछु ।” फेरि एकछिन् पछि भन्यो, “भुमा ! तिमीलाई देखेवाट भुलन सकेको छुँइन्, कति बाजि सपनामा पनि देखिसकेँ । के तिमी मुग्लान जान्छ्यौ ?”

भुमाले अरुकुरामा उति ध्यान दिइन्, अन्तिम कुरा ‘मुग्लान जान्छ्यौ ?’ ले उसलाई निकै असर गयो । सुनौला मुग्लानको कल्पनामा ऊ मग्न भई । तर एकैछिन् पछि उसलाई आफ्नो अवस्था, स्थान, काल बोध भयो । आफ्नो घरको दरिद्रताको चित्र उसको आँखामा नाँचन थाल्यो । उसले उदास भावले भनी, कल्ले जानदिने मलाई मुग्लान ? म मोरीको त्यति ठूलो भाग्य कहाँ छ र !”

रिक्टेको हृदयमा केही आशा सञ्चार भो, भन्यो, “ए त्यसको बन्दोबस्त भैहाल्छ नि । तिमीले मन मात्रै लाउनुपर्छ ।” (२०)

माथि प्रस्तुत भएको प्रसङ्गमा रिक्टेले भुमालाई आफ्नो जालमा पार्न मानसिक षडयन्त्र गरेको छ । भुमाको मनमा कौतूहलता भरिदिएको छ । उपन्यासमा रिक्टेको प्रलोभन र आश्वासनमा भुमा फस्न पुग्छे भने रिक्टेले क्षणिक मनोरञ्जन प्राप्त गर्छ ।

रिक्टेले भुमालाई मानसिक रूपमा प्रभाव पार्न आफू पल्टने जागिर भएको र छुट्टीमा आएको समेत भन्न भ्याएको छ ।

उदाहरण - ३

रिक्टेको ध्यान भङ्ग भयो, उसले सुस्त उत्तर दियो, “ के जानी दुई-चार मैना बसिन्छ होला, छुट्टी पनि छ ।”

फेरि निकैबेर दुबैको माभ्रमा मौनता छाडेरहयो । रिक्टेले केही भन्न चाहन्थ्यो तर ऊ विचार गर्न थाल्यो, ‘भन्न उचित छ या छैन ।’ एकछिन्पछि केही साहस बटुलेर भन्यो, “तपाईंको विवाह भइसक्यो ?”

प्रश्नले भुमाको सम्पूर्ण मुखमण्डल लाल भएर उठ्यो । उसले अर्कैतिर मुख फर्काई, भुइँतिर हेर्दै सानो स्वरले उत्तर दिई, “मेरो सिन्दूर-पोते छैनन्, देख्नुहुन्न ?” (१९)

रिक्टेले भुमालाई प्रश्न राखे जस्तो गरे पनि उसको चाहना भुमासँग अन्तरङ्ग कुराकानी हुन सकोस् भन्ने छ । रिक्टेको मानसिक चाहना भुमासँग रत्तिने खालको छ ।

यसरी समग्रमा बसाइँ उपन्यासका मुख्य पात्रहरू धने, भुमा, मैना र रिक्टे मध्ये तीन पात्र नैतिक देखिन्छ । उनीहरूको मानसिकता पनि सकारात्मक र समाजपरस्त देखिन्छ । धने, भुमा र मैना सकारात्मक पात्रका रूपमा आएका छन् । यस उपन्यासमा रिक्टे खलपात्रका रूपमा आएको छ । आचरण एवम् मानसिकता कोणबाट ऊ नकारात्मक छ । तर बसाइँ उपन्यास भने यी फरक प्रकारका पात्रको पूर्णताबाट निर्मित भएको छ ।

५.३. अतृप्त उपन्यासका प्रमुख पात्रहरूको नैतिक एवम् मानसिक अवस्थिति

यस शीर्षकमा पनि लीलबहादुर क्षेत्रीको दोस्रो उपन्यास अतृप्तका मुख्य पात्रको नैतिक एवम् मानसिक अवस्था हेरिएको छ । उपन्यासका मुख्य पात्र भन्नाले भूमिकाको आधारमा मूल पात्रका रूपमा आएका पात्रलाई मानिएको छ । मुख्य पात्र अर्न्तगत आएका पात्रहरू हुन – म पात्र अर्थात मेघराज जैशी, सुधा, ईश्वरी र जुनेली । यस शीर्षकमा यिनै पात्रहरूको नैतिक एवम् मानसिक अवस्थाको अध्ययन उदाहरणहरूका साथमा गरिएको छ ।

(क) मेघराज जैशी

यस उपन्यासको मूल पात्र अर्न्तगतको केन्द्रीय पात्र हो मेघराज जैशी । उपन्यास आत्मपरक शैलीमा अगाडि बढेको छ । मेघराज जैशी उपन्यासका सबै परिच्छेदमा आएको पात्र हो । यस उपन्यासमा मेघराज जैशीको उन्मुक्त यौन चाहना र व्यवहारलाई सस्मरणात्मक रूपमा कथाको रूप दिएको छ । मेघराजको नैतिक अवस्थाका सन्दर्भमा कुरा गर्दा कस्तो यौन कार्यलाई हेर्ने भन्दा पनि यौन कार्यमा सम्लग्न भएको तौरतरिकालाई हेर्न उपर्युक्त देखिन्छ । मेघराज जैशीको नैतिक एवम् मानसिक अवस्थालाई थप प्रस्ट पार्न तीन तीन उदाहरणहरू यस अध्ययन कार्यमा प्रयोग गरिएको छ ।

उदाहरण- १

भेलिपल्ट सखारै म जुनेलीकोमा आएँ । बैठककोठाको ढोका ढक्काएको मात्र थियो,खोलेर भित्र पसेँ । त्यहाँ कोही थिएन । अर्को ढोका भित्रपट्टि सिकुवामा खोलिन्थ्यो । सिकुवाबाट भित्री कोठामा पस्ने ढोका थियो । ढोका बन्द थियो । ढोकामा फिट भएका काँचका ग्लासबाट भित्र चियाएँ । जुनेली ओछ्यानमा सुतेकी थिई । उसका केही केशहरू अधिल्तर आएर निधारको केही अंश ढाकेको थियो । चेहरा शान्त देखिन्थ्यो । उसका साना खुट्टाले सारीको तल्लो छेउ थिचिएको थियो । यस्तो अचेतन अवस्थामा पनि उनले कसरी लोभ्याइरहेकी थिई मलाई । उसको प्रत्येक अङ्ग (प्रत्येङ्ग केहीछिन् हेरिरहेँ र केहीछिन्पछि विस्तारै ढकढक्याएँ । मानौँ ऊ निदाएकै थिइन । दुईचोटि ढकढकको शब्द हुनसाथ ऊ उठी । (६७)

उपन्यासमा आएको प्रस्तुत अंशको माध्यमबाट के देखिन्छ भने आफ्नै साथी ईश्वरीकी श्रीमती जुनेलीलाई मेघराजले कुदृष्टिले हेरेको छ । उसको नियत साथीकी श्रीमतीलाई आफ्नो प्रभावमा पार्ने छ । मित्रताको नाममा उसले घात गर्ने काम गरेकोले मेघराजको कार्य अनैतिक छ । त्यस्तै अर्को ठाउँमा उसले भ्रम अनैतिक कार्य गर्दै हिंडिरहेको छ ।

उदाहरण –२

दोस्रो दर्जाको टिकट लिएर हामी डब्बामा बस्यौं । सामनहरू थन्क्यायौं । रेलले गौहाटी स्टेसन छाड्यो । 'अनि बल्ल मेरो धर्मर सकियो । मनमा सम्भना आयो घर, दाजु, सिलाड, सुधा र अरु धेरै कुरा । पश्चातापको आधीं चल्यो । ट्रेनको सिक्री तानूँभै लाग्यो । तर जुनेलीको मृदु मुस्कानतिर आँखा पुग्नासाथ पश्चातापको चित्र पुछिएर टाटेपाटे भयो, विलायो, फेरि देखियो ।

यसरी पश्चाताप र जुनेलीको हासोंको माझ म दगुरिरहेको थिएँ । रेलको रफ्तारसितै एउटा अज्ञात दिशामा, एउटा नयाँ गति लिएर, जीवनले एउटा नयाँ मोड लिइरहेको थियो । थाहा थिएन यो यात्राले कुन रङ्ग ल्याउने हो ? दिशा कहाँ गएर टुङ्गिन्छ ? जीवनको यो नयाँ गोरेटो फराकिलो छ या पाइला छिराउनै नसकिने साघुरो ? (पृ –७२)

यहाँ के देखिन्छ भने उदाहरण १ मा मेघराजले आफ्नी साथीकी श्रीमतीमाथि आँखा गाडेको थियो भने उदाहरण २ मा साथीको घरबार बिगारेर उसकै श्रीमती भगाएर काठमाडौँ तिर लगेको छ । यी घटना र कार्य हेर्दा मेघराजलाई नैतिक पात्र भन्न सकिने अवस्था छैन । त्यस्तै मेघराजको कुकार्यको श्रृङ्खला उपन्यासमा धेरै आएका छन् । यहाँ उदाहरणका रूपमा अर्को उदाहरण प्रस्तुत छ ।

उदाहरण –३

यसरी मानवताघाती कुकृत्यमा मैले फेरि अर्का कदम चालें । जुनेलीलाई असहाय स्थितिमा छाडेर आफ्नो बाटो लागें, घर, परिवार, छिमेकी सबलाई भेटेर जीवनको एउटा नयाँ दिशा अँगाल्ने आशा लिएर । जतिजति नौलो जीवनको खोजी म गर्थेँ, त्यति नै मेरो मनको शान्ति हराउदै गएको थियो । बाहिर खुला वायुमा म जति सास फेर्ने कोसिस गर्थेँ, त्यति नै भित्रभित्रै म निसासिदै गएको थिएँ । एउटाको पछि अर्को खाल्डोमा म यसरी हामफाल्दै गइरहेको थिएँ कि मेरो जीवनको स्थिरता भनभन पुरिदै गयो । द्रुतगतिको परिवर्तन नै मेरो जीवन बन्यो । एउटा भुलबाट उक्सन म भनभन अरु भुलहरूगर्दै जान थालें । (९७)

माथि प्रस्तुत सन्दर्भबाट के प्रस्ट छ भने मेघराजले जुनेलीलाई काठमाडौंमा अलपत्र छोडेर बिना सल्लाह ऊ मात्रै आसाम फिर्ता गएको छ । अर्काकी श्रीमतीलाई माया गर्नु, भगाएर काठमाडौंसम्म पुर्याएर अलपत्र पार्नु, मेघराजको जघन्य अपराध हो, अनैतिक कार्य हो ।

यसैगरी प्रस्तुत उपन्यासमा मेघराजको मानसिक अवस्थालाई व्यक्त गर्न धेरै प्रसङ्ग र उदाहरण आएका छन् । यहाँ तीनवटा उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ । ती उदाहरणले उसको मनोवृत्तिको अध्ययन गर्न मद्दत गर्ने छन् ।

उदाहरण-१

मलाई उसका कुराले निकै भावुक तुल्याएको थियो । भावनामा बग्दाबग्दै पनि मैले आफ्नो विवेकको परिचय दिन मुख बाएँ । वास्तवमा मैले आफ्नो कायरताको परिचय दिइरहेको थिएँ । मेरो दोधारे मनोवृत्ति धरमराइरहेको थियो । मैले आफ्नो सास फेर्दै नाटकीय ढाचाँमा भनेँ “आउँछ रीता समाज, जाति, थिती सबै कुराको बाधा आउँछ, जब हामी एकसूत्रमा बाँधिने प्रश्न उठाउँछौ । तिम्रो अस्तित्व, तिम्रो समाज, तिम्रो संस्कारलाई लिएर नै छ । त्यसरी नै मलाई मेरो वातावरणबाट बाहिर तिम्री भेटन सकिदैनौ । हृदयको मिलन जति सुलभ र बाधाहीन छ वास्तवमा दुई शरीरको मिलन, दुई समाजको मिलन, दुई सम्प्रदायको मिलन त्यति नै कठिन छ र कतिपय क्षेत्रमा त यो असम्भव पनि छ ।” अनायासै मैले रीतालाई तिम्री सम्बोधन गर्न थालेको थिएँ । मेरो यो भाषण खोक्रो छ भन्ने मलाई लागिरहेकै थियो । (१८)

यसरी माथि उद्धृत उदाहरणको माध्यमबाट के देखिन्छ भने मेघराज रीतासँग अन्तरङ्ग रमाइलो गर्न चाहन्छ तर ऊ रीतासँग विवाह गरेर दिगो सम्बन्ध गाँस्न चाहन्न । उसको मानसिकता रीतालाई केही समय भोग गर्ने र छोड्ने छ । उसको जात, समाज, सम्प्रदायको कुरा अगाडि सारेबाटै प्रस्ट हुन्छ उसको मनसाय गलत छ ।

त्यस्तै मेघराजको मानसिक सन्दर्भलाई प्रस्ट पार्न आएको अर्को उदाहरणलाई यसरी हेर्न सकिन्छ –

उदाहरण –२

कुनै पनि वस्तु प्राप्त नहुन्जेल ज्यादै आकर्षक हुन्छ तर प्राप्त पछि त्यसको आकर्षण स्वतः घट्दै जान्छ । जुनेली जबसम्म मेरो पहुँचबाहिर थिई , ऊ त्यतिखेर ज्यादै आकर्षक थिई । उसमा मैले अन्तिम सौन्दर्य देखें । उसलाई प्राप्त गर्न म छटपटिएँ । त्यसभन्दा पर अझ ऊ कसैकी भइसकेकी थिई । ईश्वरीले उसको रूपको कदर गरिसकेको थियो । त्यसले मेरो तिर्खा भन् बढायो । जङ्गलमा भलेको फलभैँ जबसम्म ऊ कुमारी थिई उसलाई लम्कन भेट्टाएर पनि मैले टिपिन । तर जब ऊ ईश्वरीको खल्लीमा देखिई मैले त्यसलाई पूर्ण रसको अनुभव गरें । मेरा मनमा इर्ष्या जाग्यो मैले त्यसलाई किन टिपिन र त्यसको रसास्वादन गर्ने मौका अरुलाई दिएँ ? त्यसैले म त्यसतिर भ्रम्टें र कुनै मूल्यमा पनि त्यसलाई प्राप्त गर्न तयार भएँ । परन्तु त्यसलाई हत्केलामा च्यापेपछि त्यसप्रतिको आकर्षण घट्यो । मैले देखें, यो फलभन्दा मैले चुकाएको मुल्य कैयौँ गुना ज्यादा छ । (८८)

माथि प्रस्तुत उपन्यासको अंशको माध्यमबाट मेघराजको इर्ष्यालु मानसिकता प्रकट भएको छ । अर्काको राम्रो कुरा , राम्रो सम्बन्ध देख्दा उसको मनमा जलन भएको छ । उसको स्वभाव अर्काको राम्रो कुरा देख्दा डाह गर्ने देखिन्छ ।

त्यस्तै उसको मानसिक अवस्थाको सन्दर्भमा तलको उदाहरणले थप पुष्टि गर्दछ –

उदाहरण –३

भोलिपल्ट म फेरि दिव्याकोमा पुगें । आफ्नो अतीत उसको सामु खोल्ने मैले अठोट गरेको थिएँ । तर उसको छेउ पुग्ने बित्तिकै ममा अर्कै कुरा खेल थाल्यो । सबै कुरा उसको सामु राख्ने साहस हरायो । यसो गर्नु मुखता हो भन्ने मैले ठाने । मैले सोचें - 'जब दिव्यालाई थाहा हुनेछ कि म विवाहित हुँ र मेरो पत्नी छँदैछ, त्यस माथि, कसैको घर फोरेर अर्की एउटी नारीलाई काठमाण्डु पुर्याएर अलपत्र पारी म हिँडेको हुँ, तब उसले मसित विवाह त के मलाई हेर्न पनि चाहने छैन । उसको हृदयमा मेरो निम्ति घृणा सिवाय अरु केही हुने छैन । मेरा सबै सपना चुडिनेछन् । बरु पहिले ऊसित विवाह भइहालोस , त्यसपछि आफ्नो सबै कुरा दर्साएर ऊसित क्षमा मागुँला । उसको समक्ष

आत्मसमर्पण गरूँला । अनि केही समयपछि स्वतः उसले मलाई जीवन उत्सर्ग गर्छे । त्यो बहूता राम्रो हुनेछ । त्यस बेला ऊ एउटा बन्धनमा बाँधिएकी हुन्छे र उसलाई उम्कन गाह्रो हुनेछ । यसरी आशाको अर्को हतेउरी म बाँड्न थालेँ र दिव्यासित विदा भएँ ।
(१२२)

प्रस्तुत उदाहरणको माध्यमबाट पनि मेघराजको कपटी मनसाय प्रकट भएको छ । यस भन्दा अगाडि नै उसले तीनजना नारीसँग यौन आनन्द लिइसकेको छ । दिव्या भर्खरै यौवनमा प्रवेश गरेकी केटी हो । दिव्यासँग उसले आफ्नो कालो विगत लुकाउन चाहन्छ । कष्टपूर्ण ढङ्गले दिव्यालाई पाउने ,भोग गर्ने उसको चाहना छ र पछि दिव्याले थाहा पाइ भनि आफैँ पन्छिछे भन्ने उसको सोचाइ छ ।

यसरी हेर्दा समग्र उपन्यासमा मेघराजले नैतिक भन्दा अनैतिक कार्य नै बढी गरेको छ । मेघराजको मानसिकता धेरै भन्दा धेरै नारीलाई भोग गर्ने र यौनआनन्द लिनेछ ।

(ख) सुधा

प्रस्तुत उपन्यासमा सुधा मूल पात्र अर्न्तगतको सहयोगी पात्र मध्येको एक पात्र हो । सुधाको परिवार सम्पन्न छ । परिवारको पृष्ठभूमि भारतीय सैनिक हो । मेघराजको दाइ र सुधाको बाबाको चिनजानीको नाताबाट मेघराजसँग विवाह भएको छ । सुधाले शुरुशुरुमा घर व्यवहारका कुरा नजानेको प्रसङ्ग पनि उपन्यासमा आएको छ । सुधाको नैतिक र मानसिक अवस्थालाई हेर्न यहाँ तीन / तीन उदाहरणको सहायता लिइएको छ ।

उदाहरण-१

यसले ऊमाथि एउटा अचम्मको प्रतिक्रिया देखियो । घायल सिँहिनीभैँ दाहा किट्टै ऊ ममाथि झुम्टन आई । एउटा सम्भ्रान्त, सुशिक्षित र सभ्य परिवारकी चेलिबेटी र एउटा मध्यवित्त परिवारकी कुलबधु तथा एउटी शिक्षित र सभ्य नारीको यो रूप हेर्न योग्य थियो । शिक्षा र सभ्यताले उसको कुनैपनि दुर्बलता पन्छाउन सकेको थिएन । मैले उसका हात दहो गरी समाएर आवेशमा भरपुर मुक्का लगाएँ । आखिर ऊ एउटी आइमाइ नै थिइ । केहीछिनपछि ऊ बेहोसभैँ भएर भुँइमा लडी । मलाई अर्केँ डर भयो । पानी त्याएर मुखमा

छम्कें अनि उसलाई उचालेर ओछ्यानमा लगेर लडाएँ । केहीछिन्पछि ऊ चलमलाई । मैले सन्तोषको सास फेरेँ । (४५)

प्रस्तुत उदाहरणमा मेघराजले सुधामाथि घोर अन्याय गरेको देखिएको छ । श्रीमानको हरेक गलत कार्यको विरोध श्रीमतीले गर्ने हक नै हुन्छ । सुधा पढेलेखेकी छे, आफ्नो श्रीमानको गलत कार्यको सामान्य प्रतिरोध मात्र गरेकी छे । उसलाई मेघघराजले कुटेर बेहोस सम्म बनाएको छ । सुधा आचरणगत रूपमा नैतिक भएकाले श्रीमानको गलत कार्यको विरोध गर्छे । यस उपन्यासमा सुधाको नैतिक अवस्थालाई प्रस्ट पार्न अरु पनि केही उदाहरण आएका छन् ।

उदाहरण – २

दिउँसो उसका साँगीनीहरू भेट्न आए । सुधा उनीहरूसँग त्यसरी नै भेटघाट गरिरहेकी थिई सम्भवतः जसरी ऊ स्कूल वा होस्टलको वातावरणमा गर्थी । उही हाँसो, उस्तै बोलचाल । लज्जाको छाया लेस मात्र पनि थिएन । हो त उसको चेतनामा यो कुरा छदैं थिएन कि ऊ नवविवाहिता हो । कसैकी पत्नी हो । यस घरकी बुहारी हो । एक घण्टा जसो बैठक कोठामा होहल्ला रट्यो र सुधाको स्वर नै त्यहाँ सबैको भन्दा चर्को सुनिन्थ्यो । (३५)

उपन्यासको प्रस्तुत अंश भट्ट हेर्दा सुधामा खराबी पो छ कि भन्ने देखिन्छ तर उपन्यासमा आएको अग्रसन्दर्भ र पश्चसन्दर्भले सुधालाई खराब पात्र भन्न सकिने ठाँउ छैन । आफ्नो माइतको पारिवारिक पृष्ठभूमिको कारण सुधामा नेपाली संस्कारका गतिविधि थाहा नभएको अवस्था देखिन्छ, उसमा नैतिक खोट हुने अवस्था देखिदैन ।

उदाहरण – ३

एक चोटि मैले उसलाई भनेको थिएँ – “तिमीले यस घरकी बुहारी बनेर बस्नुपर्छ । यहाँका सबैलाई रिभाउनुपर्छ – आफ्नो कामधन्डाले, स्नेहप्रेमले, सेवा सत्कारले,”

उसले भनी – “म तपाईंकी पत्नी हुँ, अरुको मलाई के चासो ? बरु म त भन्छु हामी बुबाकोमा जाऔँ । त्यहाँ राम्रो कोठा पाउन सक्छौँ । ब्यवस्था राम्रो छ । हाम्रो जीवन सुखी हुनेछ ।” (३७)

उपन्यासको प्रस्तुत अंशबाट के देखिन्छ भने तत्कालीन समाजका नारीहरू भन्दा केही विद्रोही नारीका रूपमा सुधा देखिएकी छे तर यहाँ पनि उसलाई अनैतिक भन्ने अवस्था देखिन्छ । यसरी सुधाको नैतिक अवस्थालाई पुष्टि गर्न आएका प्रसङ्गमध्ये यी तीन उदाहरण प्रस्तुत गरिए जसबाट सुधाको अवस्था अनैतिक छ भन्ने देखिदैन । सुधाको मानसिक अवस्था प्रस्ट पार्न पनि तीन उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छन् ।

उदाहरण-१

सुधा माइतबाट आई तर हामी भन्भन् विरानो हुँदै गयौँ । यो स्पष्टै थियो कि ऊ मलाई छोड्न सक्दिनथी तर आत्मभिमानको भाव पनि उसमा कम थिएन । उसको प्रेम फुट्दैनथ्यो पनि, निहुरिँदैनथ्यो पनि, हामीमा बोलचाल पनि साह्रै थोरै हुन्थ्यो । एउटै कोठामा हुँदाहुँदै पनि हामी एक अर्काबाट टाढा थियौँ । (४७)

प्रस्तुत अंशको माध्यमबाट के देखिन्छ भने मेघराजकी पत्नी सुधा त हो तर मेघराजको बानी व्यवहारका कारण सुधा मानसिक रूपमा मेघराजसँग नजिक र आत्मीय हुन पाएको अवस्था छैन ।

उदाहरण-२

सुधा गई । ऊ तिनै सन्यासीकी चेली भएकी थिई र ऊनैसित गई भन्ने कुरामा केही संशय थिएन । यिनिरू हो त त्यही आश्रममा गए जसको बारेमा सन्यासी हिजो कुरा गरेका थिए । तर त्यो आश्रमको ठेगाना मलाई थाहा थिएन, न ती सन्यासीले नै केही बताएका थिए । हुन सक्छ सन्यासीले मलाई अहिलै चिनीसकेका थिए । सुधाले अधिनै देखेर मेरो बारेमा भनिसकेकी थिई । अनि हो त, मेरै दुष्प्रायाबाट पन्छन् ऊनीहरू सखारै यहाँबाट हिँडे । (१४१)

यसरी सुधाले मानसिक रूपमा मेघराज र मेघराजको घर त्याग गरी सन्यासी बनेको अवस्था उपन्यासमा आएको छ । सुधालाई मानसिक रूपमा र ब्यवहारिक रूपमा सन्यासी बनाउने कारकका रूपमा मेघराज जैसी नै रहेको देखिन्छ ।

सन्यासिनी बनेर घर छोड्न अधिदेखिनै ऊ मानसिक रूपमा भक्तिमार्गमा समर्पित हुन थालेकी थिई । थप उदाहरणका रूपमा उपन्यासको अर्को अंश यसरी आएको छ ।

उदाहरण ३

दाजुबाट नै मलाइ सुधाको विषयमा सबै कुराको जानकारी भयो । उहाबाट नै मैले चाल पाएँ कि, सुधा एकजना स्वामीसित दीक्षित भएर उनकै साथमा गई, म बेपत्ता भएबाट नै सुधा ज्यादै ईश्वरवादी बन्न गएकी थिई । उसको अधिका सबै चालचलन बदलिएका थिए । ऊ गिता पढ्थी, व्रत लिन्थी र विहान बेलुका पुजा गर्थी । सिलाडमा केही समयअघि एक जना स्वामी आए । उनले नेपाली समाजलाई पनि निकै प्रभाव पारे । सुधा उनको सत्सङ्गतमा जान्थी ,उनको प्रवचन सुन्थी र उनी सिलाड रहन्जेल अधिक समय उनकै आश्रममा बिताउँथी । सुधासितै स्वामीजी दुई चोटी घर पनि आए । (१४६)

यस सन्दर्भ र उदाहरणबाट के प्रस्ट हुन आउछ भने सुधाले लामो समय मेघराजलाई कुरी ऊ नआएपछि मानसिक रूपमा नितान्त एक्क्लो भई त्यही खाली समयमा ऊ अध्यात्ममा परी । उसको मनले धार्मिक गतिविधि ग्रहण गर्‍यो । सङ्गत बढ्दै गएपछि ऊ सन्यासीहरूको समूहमा गई ।

यसरी उपन्यासकी पात्र सुधा उपन्यासमा भएको भूमिकाको आधारमा समग्रमा नैतिक पात्रको रूपमा देखिएकी छे । मानसिक रूपमा ऊ सकारात्मक भूमिकामा आएकी छे । प्रारम्भमा उसको मनोबल उच्च रहेको छ । उप्रति गरिएको व्यवहारका कारण ऊ आध्यात्मिक मार्गमा लागी सन्यासी बनेकी छे ।

(ग) ईश्वरी

ईश्वरी प्रस्तुत उपन्यासको अर्को पात्र हो, । यस उपन्यासको मूल पात्र अर्न्तगतको सहयोगी पात्र हो ऊ । उपन्यासको केन्द्रीय पात्र मेघराजको बालसखा हो ऊ । ईश्वरी र जुनेली बीच पति पत्नीको सम्बन्ध छ । यही ईश्वरीको नैतिक र मानसिक अवस्थिति हेर्न उपन्यासका अंशलाई नै यहाँ उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सुरुका तीन उदाहरण नैतिक अवस्था र पछिका तीन उदाहरण मानसिक अवस्था प्रस्ट पार्न यहाँ प्रस्तुत गरिएका छन् ।

ईश्वरीको नैतिक अवस्थितिलाई प्रस्ट पार्न प्रयोग गरिएका उदाहरणहरू यसप्रकार छन्

उदाहरण- १

“ठीक गयौ तिमिले हाम्रो कार्यालयमा एउटा पियन चाहिएको छ । छेउमै कोठो पनि छ, त्यहीं बसेर रातीको कार्यालयको हेरचाह पनि गर्नुपर्छ । वीरेले यदि गर्न चाहे म भोलिदेखि त्यहाँ लाइदिन्छु । ईश्वरीले घोरिदै भन्यो । वीर अहिलेसम्म चुप थियो । पहिलो चोटि ऊ बोल्थो – “किन नगर्नु ? म जे पनि गर्छु । ठुलो गुन मान्नेछु तिम्रो ।” (५५)

प्रस्तुत उदाहरणका माध्यमबाट के देखिन्छ, भने ईश्वरीको बालसखा वीरे गौहाटीमा अलपत्र पर्दा उसलाई सहयोग गर्नु उसको नैतिक जिम्मेवारी ठहराई सकेको जागिरमा लगाउने काम ईश्वरीले लिएको छ । उपन्यासका केन्द्रीय पात्र ठहरिएको मेघराजले साथी वीरेलाई जागिर लगाउन सकेको छैन ।

उदाहरण २

ईश्वरीले कुरैकुरामा आउँदो आइतबार चिडिया खाना हेर्न जाने प्रस्ताव राख्यो । उनीहरूले गौहाटी आएर चिडियाखाना हेरेकै रहेछन् । मैले पनि गौहाटी चिडियाखाना हेरेको थिइनँ । त्यसभन्दा बढ्ता जुनेलीको साथ पाउने लोभ मलाई थियो । ऊ साथमा हुन्छे । केहीबेर उसको रूप सुधापान गर्ने मौका मिल्नेछ । मनमनै खुसी भए तापनि प्रकट रूपमा निकै अनकनाएँ र करमा परेभैँ गरेर ईश्वरीको प्रस्ताव स्वीकार गरें । आगामी आइतबार उनीहरूको घर आउने वचन दिएर म ईश्वरी र जुनेलीबाट विदा भएँ । वीरे निकै वरसम्म आएर फर्क्यो (५९)

माथि प्रस्तुत भएको उपन्यासको अंशमा मेघराज साह्रै बढमास पात्रको रूपमा आएको छ । आफ्नै साथीले गलत आचरण गर्दा गर्दै पनि ईश्वरीले मित्रवत् व्यवहारमा कुनै कमजोरीपन देखाएन । ईश्वरीले आफ्नो कर्तव्य इमानदारीता राम्रोसँग प्रस्तुत गरेको छ । उसले अनैतिक मित्रलाई पनि सम्मान गर्दै आदरभाव व्यक्त गरेको छ ।

उदाहरण ३

ईश्वरी उपन्यासमा कही कतै पनि अनैतिक घृणित बनेर प्रस्तुत भएको छैन । आफ्नै साथीले श्रीमती भगाएर लगेपनि उसले प्रतिराधात्मक कार्य गरेको छैन । नमूनाका लागि एक साक्ष्य यसरी हेर्न सकिन्छ ।

म फेरी पनि निरुत्तर थिएँ । ईश्वरी पुन : भन्न थाल्यो— “तिमीले आफूलाई मेरो सामु अपराधी सम्भकेका होलाउ, त्यसैले तिमी भस्क्यौ तर पछिल्लो कुरालाई बिस । हुन त तिम्रो अपराध क्षम्य छैन तर मैले तिमीलाई क्षमा गरिदिउँ । तर तिमी यहाँ लुकेर बस्ने केही कारण छैन । मैले यहाँ सुनेँ तिमी बिहा गर्ने फेरमा छौ रे । अब अरु कुनै नारीको जीवन खाल्डोमा हाल्ने चेष्टा नगर र घर जाऊ । केही महिना अघि सिलाड जादाँ म तिम्रो घर पसेको थिए । दाजु साह्रै चिन्तामा हुनुहुन्छ, तिम्रो बारेमा । अनी सुधा भाउजू तिम्रै प्रतीक्षामा छिन् । ती देवीलाई अब धेरै नसताऊ । म भोलि नै घर चिठी लेखिदिनेछु तिमी आउदैछौ भनेर ।” (१२३ – १२४)

यसरी हेर्दा के देखिन्छ भने ईश्वरीको जीवन र परिवारको संरचना ध्वस्त बनाएको मेघराजलाई क्षमा दिँदै दिव्यासंगको वैवाहिक सम्बन्धमा जाने कुकार्यबाट बचाएको छ उसले । उदारता र नैतिकताको गतिलो नमूना ईश्वरीले पेश गरेको छ । आफ्नै श्रीमती भगाउने व्यक्तिलाई पनि क्षमा गर्नु ईश्वरीको महानता हो ।

यहाँ ईश्वरीको नैतिक अवस्थालाई प्रस्ट पार्ने यी माथिका उदाहरण आए । अब उसको मानसिक अवस्थालाई प्रस्ट पार्ने तीन उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएका छन् ।

उदाहरण-१

“मेरो भाग्यले तानेर पुऱ्यायो । मैले तिमीलाई अस्ति भनेको होइन दिल्लीबाट म सोभ्रै तेजपुर पठाइए भनेर । तेजपुरबाट ठेकियाजुली आउने काम परिरहन्थ्यो पहिला यिनका पिताजीसित चिनाजानी भो । अनि बिस्तारै छोरीसित । यिनले विलाप गर्न थालिन् । ‘लौ म त कुमारी नै रहने भएँ, बिहे हुन आँटेन ।’ मलाई दया लाग्यो र आँखा चम्लेर बिहा गरें ।” बडो नाटकीय ढङ्गले कुरो सिध्याई ऊ हाँस्न थाल्यो । जुनेली फेरि लाजले पानी भई । बिस्तारै भनी छि हजुर त कति अर्काको हाँसो उडाउनु परेको नि । (५८)

यस अंशको माध्यमबाट ईश्वरीको सरल मानसिकता प्रकट भएको छ । उसले बाल सुलभ मनोविज्ञान आफ्नो साथीको अगाडि प्रस्तुत गरेको छ । साथीभाइसँग गरिने हाँसो रमाइलो पारामा उसले आफ्नो मनलाइ खुल्ला बनाएको छ ।

उदाहरण-२

ईश्वरीले ब्यागबाट खानेकुरा भिक्दै भन्थो “वास्तवमा जन्तुहरूको राम्रो जोहो रहेछ । चिडियाखानामा होइन त मेघराज ? मलाई त चराहरूको प्रकार हेरेर ज्यादै आनन्द लाग्यो । कति धेरै प्रकारका चराहरू कस्तो विविध रङ्गको सम्मिक्षण ।” (६९)

प्रस्तुत माध्यमबाट ईश्वरीको व्यवहार र मन दुवै आफ्नो साथीप्रति खुल्ला छ । उसले साथी मेघराजप्रति पूर्ण विश्वास गरेको छ । एउटा असल मित्रलाई गर्ने व्यवहारका लागि मानसिक रूपमा र व्यवहारिक रूपमा ऊ चुकेको छैन ।

एक किसिमले मेघराज प्रस्तुत उपन्यासको खलनायक नै हो । उसको त्रियाकलाप धेरै मानिसका लागि घातक छन् । आफ्नै मित्र ईश्वरी माथि गरेको धोका अपराध सायदै क्षम्य छ ।

उदाहरण-३

केही छिन् अडिएर ऊ फेरि भन्दै गयो – “हनु त तिम्रो कमजोरीको आभास मलाई पहिला देखि नै थियो । तर तिम्री त्यति तल खसौला भन्ने मलाई लागेको थिएन । भो छाड यी कुरा । तिम्रीलाई यो कुरा जानेर अचम्म लाग्ला यसबेला जुनेली मसितै छे । तिम्रीले उसलाई छलेर आएको एक महिनापछि नै उसले मलाई चिठी लेखेकी थिई र म गएर उसलाई ल्याएँ । वास्तवमा हाम्रो सम्बन्धलाई विवाह संस्कारले बाँधेको छ । हामी एक अर्काबाट फरक रहनै सक्दैनौ । उसले हाम्रो संस्कारको बन्धन चुडाल्ने कोशिस अवश्य गरी तर त्यो चुँडिएन, चुँडिन सक्दैन । अब त ऊ आमा बन्ने भएकी छ ।” (१२४)

यसरी ईश्वरीको क्षमादान अतुलनीय छ । तत्कालीन समाजको मानसिकताभन्दा उसको मन धेरै माथि छ । त्यो समाजमा अर्काले लगेकी श्रीमती कसैले फिर्ता ल्याउँदैन तर ईश्वरीको मन त्यति सानो छैन । श्रीमतीको गल्लिलाई उसले सहर्ष माफ गरेको छ । मनको विशालता उसले पेश गरेको छ ।

समग्रमा अतृप्त उपन्यासमा आएको पात्र ईश्वरी नैतिक पात्र हो । मानसिक रूपमा कसैसँग वैरभाव नराख्ने उदाहरणको पात्र हो ऊ । उसले त्यस बेलाको समयले दिन नसक्ने क्षमादान मेघराज र पत्नी जुनेलीलाई दिएको छ ।

(घ) जुनेली

जुनेली पनि प्रस्तुत उपन्यासमा मूल पात्र अन्तर्गतको सहयोगी पात्रका रूपमा आएकी छे । ऊ ईश्वरकी पत्नी हो । उसले आफ्ना पतिलाई धोका दिएकी छे यहाँ उसको नैतिक र मानसिक अवस्थालाई हेर्दा तीन / तीन उदाहरण उपन्यासबाट प्रस्तुत गरिएका छन् । सुरुका तीन उदाहरण नैतिक अवस्थाको बोध गराउन र पछाडिका तीन उदाहरण मानसिक अवस्थाको बोध गराउन आएका छन् ।

उदाहरण -१

बेलुकीपख हामी एउटै रेक्सामा बसेर फिल्म हेर्न गर्यौं । मेरो मन अनेकौं भावना – सिन्धुमा पौडिरहेको थियो । सिनेमा हलमा बत्ती निभेर केही छिनमै चित्र आरम्भ भयो । तर मेरो मन चित्र हेर्नपट्टि थिएन । छेउकी जुनेलीमै मेरो हृदय केन्द्रीभूत भएको थियो । म चित्र हेर्नमा मस्त भएर अचेतन अवस्था गरेभैं जुनेलीका हात समात्न पुगें । एक प्रकारको भयमिश्रित रोमाञ्चको अनुभव मलाई भयो । जुनेलीले केही आपत्ति गरिन । भन आफ्नो अर्को हात पनि ल्याएर मेरो हातलाई च्यापी । म आनन्दविभोर भएँ । अनेकौं प्रकारले उसका हातहरू खेलाउन थालें म के गरिरहेको छु मलाई होस थिएन । जुनेलीको पनि त्यसमा सहयोग पाउँदा मलाई भन प्रेरणा पाएभैं भयो । चित्रको कथावस्तु के थियो पत्तो भएन । (६७-६८)

माथि प्रस्तुत भएको उदाहरणबाट के पुष्टि हुन्छ भने आफ्नो पति हुँदा हुँदै जुनेली परपुरुषसँग चित्र हेर्न गएकी छे र यौनजन्य कित्रयाकलापमा सहभागी भएकी छे । तत्कालीन समाजमा त्यो व्यवहार अनैतिक थियो । आजको अवस्थामा पनि त्यस्तो प्रकारको व्यवहार समाजमा पाच्य हुदैन । यसरी हेर्दा जुनेलीको बानीलाई नैतिक भन्न सकिने देखिदैन ।

उदाहरण -२

एक्कासी यसरी आउने प्रश्नको निम्ति म तयार थिइनँ । म एकचोटी त आत्तिँ । मेरो कायर प्रवृत्ति मेरो सामु देखा पर्यो । मैले भन, “कसरी”? ऊ मेरै छेऊ आई । भावावेशमा मेरो घिच्रोमा आफ्ना दुवै हातको माला पादै भन्दै भुण्डिएभैं नै गरी ,

आफ्नो जिउको भार मेरो घिच्रोमा पादैँ उसले धोत्रे स्वरमा भनी – “हामी भागौँ म तपाईंलाई प्रेम गर्छु अनि तपाईं पनि मलाई चाहनुहुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट छ । तपाईं नै केही भन्नुहुन्छ भन्ने मैले बाटो हेरेँ तर म अब पर्खन सकिदैनँ । कि मलाई लानोस कि मानोस ।” (६९)

प्रस्तुत उदाहरणको अवस्था हेर्दा पनि जुनेलीलाई नैतिक नारी भन्न सकिने ठाउँ छैन । ऊ चारित्रिक रूपमा कमजोर प्रकृतिकी नारी हो ।

उदाहरण-३

“किन त्यसै ? आफू चाहिँ दिनहुँ डुल्नुहुन्छ, मैले सात दिनमा एकदिन जाऊँ भन्दा पनि मान्नुहुन्न । म पिजँडाभित्रको मैना बनेर यो गुफा जस्तो ठाउँमा सधैंभरि बस्न सकिदैनँ । हामीलाई पनि डुल्न मन लाग्छ, हेर्न मन लाग्छ.....।” जुनेलीको फलाको लम्बिदै गयो । ममाथि लाएको आरोपप्रति स्पष्टीकरण दिदैँ मैले भनेँ – “म सधैंभरि डुल्न जान्न काम गर्न जान्छु । सातदिन काम गरेपछि मलाई पनि एकदिन आरामको आवश्यकता पर्छ । त्यसैले आज आराम लिन चाहन्छु ।” “त्यसो भा” जुनेलीले भनी – “तपाईं नजानोस्, म चन्द्रमान दाजूसित जान्छु हुन्छ?” (९०)

माथिको प्रसङ्ग जुनेली र मेघराज वीचको वार्तालाप हो । मेघराजले गौहाटीबाट जुनेलीलाई भगाएर ल्याई भक्तपुरमा बसेको छ । त्यहाँ उनीहरूको छिमेकी चन्द्रमान छ ।

मेघराजले जुनेलीलाई घुमाउन लान नसक्दा ऊ चन्द्रमानसँग घुम्न जाने चाहना व्यक्त गर्छे । यो जुनेलीको व्यवहारले उसलाई नैतिक चरित्र भएकी नारीका रूपमा हेर्न सकिदैन । यसैगरी जुनेलीको मानसिक अवस्थालाई हेर्न यहाँ तीन उदाहरण प्रस्तुत गरिएका छन् ।

उदाहरण-१

ईश्वरी र जुनेली पनि तयार भईसकेका थिए । उनीहरू मेरै बाटो हेरेर पर्खिरहेका थिए । चिडियाखानामै खानका निम्ति उनीहरूले केही खाने सामग्रीहरू पनि बोकेको थिए, एउटा ठूलो ब्यागमा । जुनेलीलाई अस्ति मैले घरेलु भेषभुषामै देखेको थिएँ आज ऊ पूर्णतया आधुनिक ढाँचामा सिँगारिएकी थिई । अनुहार, पाउडरले नजानिदो

रूपमा पोतिएर उसको उज्यालो आकृति भन् उज्यालो पारिएको थियो । ठूलाठूला आँखामा हलुङ्गो पाराले गाजल लाएकी थिई । टेरेलिनको पातलो सारी र त्यस्तै काखीसम्म देखिने गरी बाहुला काटिएको चोली । उसका पुष्ट पाखुराहरू पातलो सारीभित्र छ्याङ्ग देखिन्थे । चोली र सारीबीच देखिने नाङ्गो उसको कम्मर लोभ्याउने खालको थियो । उसका वक्षहरू आज केही अधिक उक्सेका थिए। (५९-६०)

माथिको प्रसङ्गमा जुनेली र उसको श्रीमान ईश्वरी मेघराजलाई भेट्न र चिडियाखाना घुम्न जान लागेका छन् । तर जुनेलीको तयारी प्रेमी भेट्न हिडें जसरी भएको छ । उसलाई कतिखेर मेघराजलाई भेटौं भन्ने छ । ईश्वरी मानसिक रूपमा मेघराजप्रति आकर्षित हुँदै गएको अवस्था यहाँ देखिन्छ ।

उदाहरण २

जुनेली भन्भन् मसित टासिँदै बोली- “कतै पनि जाऊँ । नेपालमै पसौं । मसित केही पैसा छन् । तपाईंसित जे जति छ लिएर हिँड्नुस् । टुङ्गो लागुन्जेल हामीलाई पुगिहाल्छ । केही न केही काम त आखिर तपाईं भेटिहाल्नुहुन्छ ।” (७०)

प्रस्तुत प्रसङ्ग जुनेली र मेघराज भागनु भन्दा अगाडिको हो । यस अवस्थासम्म आइपुग्दा जुनेलीको मनले मेघराजलाई स्वीकार गरेको अवस्था छ । ईश्वरीको सम्झना, माया-प्रेमलाई जुनेलीले वेवास्था गरेको अवस्था छ । जुनेलीको मनलाई मेघराजको भूतले छोएको छ । ऊ मानसिक रूपमा मेघराजलाई अपनाउन पुगेकी छ ।

उदाहरण ३

ठूलो साभूँ टरेपछि मात्र जुनेली र चन्द्रमान फर्के । चन्द्रमान ढोकासम्म आएर “गएँ है बहिनी’भन्दै फर्के । म ओछ्यानमा पल्टि नै रहेको थिएँ । जुनेली लुगा फरेर खानेपिने व्यवस्था मिलाउन थाली । भान्सा ठीक पारेर मलाई बोलाउनु आई । मैले खान्न भन्दा ऊ कराई “किन रिसाउनुभो, भन्नुस् त? पठाउन मन नभए जान पाउँदिनस् भनेको भए भइहाल्ने थियो।” (९१)

माथि प्रस्तुत भएको सन्दर्भ भक्तपुरको बसाइको समयको हो । मेघराजले दिनभरि काम गर्ने र हप्तामा एकदिन मात्र विदा पाउने गरेको छ । त्यो विदाको दिन जुनेलीलाई

घुमाउनका लागि लान नसकेको अवस्थामा जुनेली चन्द्रमानसँग घुम्न गएको छे । मेघराजको विवशतामा प्रहार गर्दै ऊ चन्द्रमानसँग घुम्न गएको छे र फर्केर आएपछि उसले मेघराजलाई खाना बनाउँछे उसको मन चन्द्रमानतर्फ आकर्षित हुँदै गर्दा पनि मेघराजलाई बनावटी माया दिएजस्तो गर्छे र रिसाएको प्रस्तुति दिन्छे । यस अवस्थामा उसको मनले चन्द्रमानलाई नजिक ल्याएको देखिन्छ ।

समग्र भन्दा जुनेली नैतिक कम र अनैतिक व्यवहार बढी भएकी पात्र हो । उसको मन एकै ठाउँमा स्थीर देखिदैन । मानसिक रूपमा ऊ अस्थीर पात्र हो ।

५.४ ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका प्रमुख पात्रहरूको नैतिक एवम् मानसिक अवस्था

ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यास क्षेत्रीको प्रकाशित तेलो कृति हो । यस कृतिमा उनले पूर्वोत्तर भारतमा बस्ने नेपाली समुदायको जीवनवृत्ति प्रस्तुत गरेका छन् । ब्रह्मपुत्र नदी वरपरको भू-भागमा बस्नेहरूको कथा उपन्यासमा समेटेका छन् । यस उपन्यासमा पात्रहरू पनि निकै नै समेटिएका छन् । २६ जना पात्रहरूको खास खास भूमिका यस उपन्यासमा आएको छ । भूमिकाका आधारमा ती पात्रहरूलाई मूल पात्र, सहयोगी पात्र र गौण पात्र भनी तीन भागमा वर्गीकरण गरी अधिल्लो अध्यायमा हेरिएको छ भने यस परिच्छेदमा मुख्य पात्रहरूको नैतिक एवम् मानसिक अवस्था हेरिएको छ । मुख्य पात्र भन्नाले मूल पात्र अन्तर्गतका केन्द्रीय पात्र र सहयोगी पात्रलाई लिइएको छ । यस उपन्यासका मुख्य पात्र गुमाने, महाजन, केशव काकती र मालती रहेका छन् । यिनै चार पात्रहरूको नैतिक र मानसिक अवस्थालाई यस शीर्षकमा समेटिएको छ ।

(क) गुमाने

गुमाने ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासको मूल पात्र अन्तर्गतको केन्द्रीय पात्र हो । यस उपन्यासमा सर्वाधिक भूमिका उसकै रहेको छ । त्यही गुमानेको उपन्यासमा नैतिक र मानसिक अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने कुरा यहाँ हेरिएको छ । यसरी गुमानेको नैतिक एवम् मानसिक अवस्था हेर्दा तीन / तीन उदाहरणहरूको सहायता लिइएको छ । सुरुका तीन उदाहरण उसको नैतिक अवस्थालाई प्रस्ट पार्न लिइएको छ भने पछाडिका तीन उदाहरणले मानसिक अवस्थालाई प्रस्ट पारेका छन् ।

नैतिक अवस्था हेर्नका लागि यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएका उदाहरणहरू यसप्रकार छन् :

उदाहरण-१

मालतीको कुरा सुनेर गुमाने भस्कन्छ । उसका कुरालाई हावामा उडाउने अन्दाजमा ऊ भन्छ, “तिमीलाई कुखुरे बैसले छोए जस्तो छ मालती ! पढाइ मैले निकै ढिलो उमेरमा थालेको हो । त्यसैले हामी एउटै कक्षामा भए पनि उमेरमा म तिमी भन्दा निकै जेठो छु । त्यसैको आधारमा भन्छु, तिम्रो उमेरमा केटीहरू निकै भावुक बन्छन् । केही उमेर चढेपछि नै तिमिले बुझ्नेछ्यौ, यस कोरा भावुकताको केही मोल हुँदैन । फेरि मैले तिम्रीलाई त्यो दृष्टिले हेर्ने साहस कहिल्यै गरेको छैन । मेरो त माया मात्र हो वासनाको लेप नलागेको चोखो माया, जो जुनसुकै रूपमा पनि अँगाल्न सकिन्छ । फेरि काकतीबाबूलाई मैले पिताको दर्जा दिएको छु । त्यसरी तिम्री मेरी बहिनी भयो ।” (७०)

प्रस्तुत अंशबाट के प्रस्ट हुन्छ भने मालतीको प्रेम गुमानेप्रति समर्पित हुँदै गरेको छ तर त्यसलाई संयमित पार्न गुमानेले मालतीलाई सम्झाउँछ । यदि गुमानेको मनमा मालती, काकतीबाबूप्रतिको श्रद्धा नभएको भए उसले मालतीलाई भोग्न सक्थ्यो तर ऊ नैतिक बन्धनमा बाँधिएको छ ।

उदाहरण-२

तर मेरा बाबुको काजत्रिया भने राम्ररी उतारिदिएका हुन् । उही गोठालो वसिदिएन भनेर रिसाएका हुन् बूढा । नराम्रोलाई राम्रोले ढाकिदिनु मनुष्यत्व हो । मेरो खेदो गरे भन्दैमा म पनि किन मनमा इबी राखूँ । कान्छा महाजनले त्यत्रो ढिपी गर्दैछन् भने यसो एक-दुई दिन उनीहरूका तिर पसेर जाँदा के विग्रियो ? विचारले अर्कातिर पल्टा खान्छ, यस्तै धरमरमा ऊ आफ्नो छाप्रोभिन्न बगालसित मिसिन पुग्छ । (८४-८५)

माथिको प्रसङ्गमा महाजन परिवारप्रति गुमाने नरम र उदार बनेको देखिन्छ । पटकपटक उसले महाजनबाट व्यवहारिक रूपमा धोका त पाएको छ तर उसले आफ्नो कर्तव्य र श्रद्धामा कमी गरेको छैन । महाजनलाई बाबुसरह मानेर ऊ त्यहाँ भेट्न जानु नैतिक कर्तव्य सम्झन्छ र कान्छा महाजनको साथ लागेर गुमाने त्यहाँ जान्छ । गौहाटीबाट पर्शुराम घुम्न गएको सबै टोलीबाट छुट्टिएर नै ऊ महाजनलाई भेट्न जान्छ ।

उदाहरण-३

‘तर म भागेर किन हिँडने ?’ उसको विचारले पल्टा खान्छ । ‘नारायण दाइ आएपछि, डायरी जिम्मा लगाएर म सल्लाहसितै जान्छु । भागनुपर्ने कसुर मैले के गरेको छु र ? म सबै कुरा स्पष्ट भन्छु, उनीहरूको प्रस्ताव मलाई स्वीकार छैन । म अब यहाँ बस्न पनि चाहन्नँ ।’ आफ्नो मनलाई दरिलो पार्छ ऊ ।

भोलिपल्ट विहानै धौलाबाट दूध लिएर नारायण तीन सुकिया आइपुग्छ । दूधको थान्कोमुन्को गरिसकेपछि एकान्त पारेर नारायणलाई भन्छ गुमाने, “ दाइ ! महाजन बा र कान्छा काकाले मलाई राख्नु भएको प्रस्ताव त तपाईंलाई थाहै होला । तर खइ त्यो प्रस्तावचाहिँ म मान्न नसक्ने परें । मुनालाई एक प्रकार मैले बहिनी नै सम्झेको छु । मेरो मनपनि खइ यहाँ अडिएन । उही तपाईंरूको वचन हार्न नसकेर आएथैं । म त एक-दुई दिनभित्रै विदा पो मागूँ भन्दैछु ।” (१००)

माथिको प्रसङ्ग महाजनले आफ्नी लठेब्री छोरी मुनासँग गुमानेलाई विवाह गर्न प्रस्ताव राखी परिवन्धमा पारे पछि, इमान्दारीपूर्वक गुमाने काम छोड्न चाहन्छ । डायरीको हिसाबकिताब सबै नारायणलाई तन्दुरूस्त राखी जिम्मा लाउँछ । ऊ कुनै हिसाबकिताब गोलमाल नगरी सफा मन लिएर त्यहाँबाट अन्तै जान चाहन्छ । उसले आर्थिक गडबढी गर्न चाहेको भए गर्न सक्थ्यो तर ऊ त्यसो गर्दैन । यसबाट उसको इमान्दारिता र नैतिकता प्रस्ट हुन्छ ।

माथि प्रस्तुत गरिएका तीन उदाहरण गुमानेको नैतिक अवस्था प्रस्ट पार्न आएका उदाहरण हुन् । अब प्रस्तुत गरिने तीन उदाहरणले उसको मानसिक अवस्थाको चित्रण गर्न सहयोग गर्नेछन् ।

उदाहरण - १

बस उभिएको छ । दुई जना कन्डक्टर केटा मानिसहरू डाकिरहेका छन् चिच्याइचिच्याई । गुमाने, बसभित्र एउटा सिटमा ब्याग र भोला राखेर बाहिर आई यताउति हेरिरहेको छ । पर मालती आउँदै गरेको देख्छ ऊ र उत्तैर बढ्छ ।

मालतीको छेउमा पुगेर अलि व्यथित स्वरमा भन्छ ऊ, “म आज सहरतिर जाँदैछु मालती ! तिमिसित भेट्ने इच्छा थियो, तर साहस भएन । यस बेला हामी आपसमा भेटिइनु गाउँघरका आँखामा ठूलो अपराध ठहरिएको छ ।” (७४)

प्रस्तुत सन्दर्भबाट गुमानेको र मालतीको मनमा एक आपसको माया प्रदर्शन भएको छ, छचल्किएको छ । गुमाने सहर जानलाई तयार भएर बसेको छ, तर मनमा भने मालतीलाई सजाएको छ । मालतीलाई त्यहाँ भेट्ने बित्तिकै अन्तर्मनबाटै ऊ जान नपरे पनि हुन्थ्यो भन्ने अवस्थामा छ । उसको मनमा आन्तरिक द्वन्द्व उत्पन्न भएको छ । उसको मनमा मालतीलाई भेट्ने कार्य गाउँलेका नजरमा अपराध सरह हो भन्ने लागेको छ ।

उदाहरण-२

ऊ धेरैबेर घोरिन्छ अनि विस्तारै उत्तर दिन्छ, “खइ अहिले त मेरो तेस्तो केही विचार छैन । यता पढाइ पनि पूरा गर्नु पर्छ मैले ।”

“होइन, पढाइ त चलाउँदै जाऊ न तिमि । बिहेपछि पनि त चल्ल सक्छ नि पढाइ त ? एम्.ए. वा वकालती नै पढ्छु भनेपनि, म छँदैछु नि त्यसो त ।” महाजन आफ्नो पक्षमा ढाल्न खोज्छन् ।

गुमानेको मथिङ्गल रन्थनिन्छ । कति स्वार्थपरायण छ मानिस ? नानीलाई गुलियो चटाएर उसका कानका मुन्द्रा नै थुल्न खोज्छ यो संसार । हो, आखिर स्वार्थमै त बाँचेको छ जो पनि । अब उसलाई पनि आफ्नो स्वार्थ रक्षा गर्नु छ । यहाँबाट भाग्नुपर्छ अन्यत्र । कारण डायरी महाजनकी छोरीसित ऊ विवाह गर्न सक्तैन । यता मालतीलाई त्यति सहजै धोका दिएर आफैँ धोका खान चाहन्न ऊ । समाजको बन्धन र व्यवस्थाले उसको विवाह मालतीसित सम्भव नहोला तर उसको स्थानमा महाजनकी छोरीलाई बसाएर सदा हृदय भिन्नभिन्नै पिरोलिन चाहन्न ऊ । (९८)

माथिको प्रसङ्गको स्थितिमा मालती र मुनाका कारण गुमाने मानसिक रूपमा आन्तरिक द्वन्द्वमा फसेको छ । आफूले आदर र सम्मान गरेको व्यक्ति महाजनबाट उसलाई जबरजस्ती मुनासँग विवाह गर्ने प्रस्ताव दबाबका रूपमा राखिएको छ । ऊ मुनालाई विवाह गर्न चाहन्न । उसको मनको गहिराईमा मालतीप्रतिको प्रेम गहिरिएर बसेको छ ।

उदाहरण-३

मनमनै गुमानेले मालतीको मृत्युको कारण आफूलाई सम्भेको छ । हरेनद्वारा ऊमाथि भएको आक्रमणले नै उसको हृदयमा ठूलो चोट पुग्यो । आफ्नै दाजुको यो अमानवीय व्यवहार उसले सहन गर्न सकिन र आफ्नो जीवनभार ब्रह्मपुत्रको गर्भमा बिसाई भन्ने जसले ठानेको छ यो उसको मनको विचार हो । असल कुरा के हो, त्यो त मालतीलाई नै थाहा होला जसको यसबेला केही टुङ्गो छैन । (१५९)

प्रस्तुत प्रसङ्गले मालतीको मृत्यु भएको कुरा दर्शाएको छ । मालतीको मृत्युले गुमानेलाई गम्भीर चोट पुऱ्याएको छ । मालतीको मृत्यु हुनुमा गुमानेले आफूलाई दोषी सम्भेको छ । प्रेम गरेर पनि पाउन नसकेकी मालती जो गुमानेको हृदयमा बसेकी छे उसको मृत्युले मानसिक रूपमा ऊ दुर्बल बनेको अवस्था छ ।

समग्रमा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासको नायक गुमाने नैतिक पात्र हो । उसमा मानसिक रूपमा आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्व हुने खालका घटना र परिवेश उपन्यासमा प्रशस्तै आएका छन् ।

(ख) महाजन

महाजनको पूरा नाम केशरबहादुर खुलाल हो तर उपन्यासको प्रायः सबै ठाउँमा उसलाई महाजन मात्रै भनेर सम्बोधन गरिएको छ । महाजन दुग्ध व्यवसायी हो । आर्थिक रूपले सम्पन्न व्यक्ति हो । महाजनको पारिवारिक लहरो पनि ठूलै छ । आर्थिक स्तर बलियो भएका कारण सामाजिक हैसियत पनि उसले जबरजस्ती बनाएको छ । यस उपन्यासमा महाजन मूल पात्र अन्तर्गतको केन्द्रीय पात्रकै रूपमा आएको छ । महाजनको उपन्यासमा गुमानेको भन्दा केही कम देखिन्छ । यस शीर्षकमा भने महाजनको नैतिक र मानसिक अवस्थाका सन्दर्भमा चर्चा गरिएको छ । नैतिक एवम् मानसिक अवस्थाको चर्चा गर्दा तीन-तीन उदाहरणहरूको सहायता लिइएको छ ।

महाजनको नैतिक अवस्थालाई हेर्न आएका तीन उदाहरणहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

उदाहरण-१

महाजन धेरैबेर घोरिए; केही बोलेनन् । त्यसपछि खकारेर घाँटीको कफ परिस्कार पाउँ भने, “अब तपाइँहरू सेक्रेटरी, प्रेसिडेन्टले दिने मतो गरिसकेपछि म जावो एउटा सदस्यले के भन्नुपर्छ र खई ! तर सभा बसिसकेपछि आफूले जानेको सत्ते कुरा बोल्नु भन्छन् । त्यस अर्थ मचाहिँ यस कुराको विरोध गर्छु । हामीले पैसा दिएर नराख्नु चौकीदार राखिसकेपछि त्यस्तै छिप्पिएको, परिआउँदा स्कुलको सम्पत्ति रछे गर्न सक्ने पो राख्नुपर्छ । गुमानेजस्तो कलिलो केटाले के को चौकीदारी गर्न सक्छ ?” (५७)

माथिको प्रसङ्ग गुमानेको जागिरसँग सम्बन्धित छ । हेडमास्टर सूर्यप्रसाद उपाध्यायले गुमानेको पढाइ पनि नबिग्रीओस र उसलाई पढ्ने मद्दतगार बनोस् चौकीदारको जागिर भनेर राख्न खोजेका थिए । महाजनको स्वभाव सामन्ती प्रवृत्तिको छ । ऊ अरुको भलोभन्दा पनि आफ्नै भलो भएको मात्र देख्न चाहन्छ । उसको पञ्जाबाट गुमाने बाहिर गएकोले किशोर अवस्थाको गुमानेप्रति ऊ आक्रोशित देखिन्छ ।

उदाहरण-२

लौत बाबू ! अब यसो जिरनी (आराम) लेऊ तिम्री पनि । राम्रो भावी चिन्ता गर ! हेर बिजातमा चाहिँ हात हाल्नु हुँदैन है ! गाउँमा ककसले अनेक ओलिका उडाउ (हावा) कुरा गरे, लौ काकतीकी छोरीसित पो लागेको छ रे भनेर ! गाउँका मरा त हुन् । अलिकति केही देख्न हुन्न । मैले त पत्याएको थिइनँ । गुमाने त्यस्तो काम गर्ने खालको होइन भनेर भनेँ पनि ।” महाजनको यो परोक्ष रूपमा धम्की नै थियो । ‘हाम्रो इच्छाविरुद्ध गाउँमा त्यस्तो केही गर्न पाउँदैनस्’ भन्ने यो चेतावनी जस्तो लाग्यो गुमानेलाई । (९९)

माथिको प्रसङ्गबाट महाजन कति अनुदार प्रवृत्तिको मान्छे छ भन्ने प्रस्ट हुन्छ । ऊ गुमानेलाई हरहमेसा आफ्नो नियन्त्रणमा राखी आफ्नो स्वार्थ लाद्न खोज्छ । आफ्नी छोरी उसलाई भिडाउन खोज्छ । यी उसका आचरण हेर्दा उसलाई नैतिक पात्र भन्न सकिने अवस्था छैन ।

उदाहरण-३

“एक पैसा नदिनू बजियालाई । जान्छ भने जावस् यसै । अधि पनि मैले सय रुपिया दिएको हो यहाँबाट संगै जाँदा गौहाटी पुगेर” भन्दै महाजन उठे ।

बाबुले एक पैसा नदिनू भने पनि नारायणले साता दिनपछि डायरीको हरहिसाब सबै गुमानेसित बुझेर उसलाई तीनसय हातमा थमाइ दिन्छ र बिदा गर्छ । गुमानेको इमान्दारी र कर्मनिष्ठाले ऊ वास्तवमा प्रभावित थियो । (१०१)

माथिको प्रसङ्गमा महाजन कति निष्ठुर र अनैतिक छ भन्ने देखिन्छ । आफ्नो स्वार्थमा गुमाने नफसे पछि उसले गुमानेलाई दुःख दिएको छ । हिसाब किताबमा दोषी बनाएर ऊ गुमानेलाई सताउन चाहन्थ्यो तर छोरा नारायण भने इमान्दार देखिएको छ ।

यसैगरी महाजनको मानसिक अवस्था एवम् प्रकृतिलाई उजागर गर्न तल आएका उदाहरणबाट थप पुष्टि गर्न सकिन्छ ।

उदाहरण - १

आज घोसनेका कुराले पनि उनको अन्तर झस्कायो । गुमानेप्रति प्रतिशोधको भावना भएको भए यस समाचारले मनमनै उनलाई आनन्द दिने थियो । गुमानेलाई होच्याउने र उसको खिल्ली उडाउने पाइयो भन्ने भावनाले उनी रमाउने थिए । तर बाहिर विरोध देखाए पनि भित्री हृदयले गुमानेलाई आफ्नो पक्षमा पार्ने आशामा थिए उनी । आज गुमाने उनकी छोरीसित हातेमालो गरेर डुलेको समाचार कसैले दिएको भए, बाहिर उनी झस्के भैं गरे पनि अन्तरमा रमाउने थिए । गुमानेप्रतिको भावना जाग्रत हुने थियो । उनको भित्री इच्छा त्यस्तै थियो पनि । यता गुमाने होनाहार केटो थियो तर गरिब थियो । उता उनकी छोरी लठेप्री थिई । विहेको बजारमा उसलाई बिकाउन गाह्रो थियो । महाजनले सोचेका थिए केही धनको तुजुग र केही गुमानेको परिवार उनकै आश्रयमा हुर्केको गुणको भार, दुवै मिलाएर मुनाको हात गुमानेको हातमा पार्न सकिन्छ । तर घोसनेको समाचारले आज एकचोटी फेरि गुमानेको विरोधमा कमर कसेर उभिन्छन् । घोसनेसित मिलेर गाउँभरि गुमानेको वदनाम गाउन थाल्छन् । यता मालतीको पनि दुर्नाम फिजिन्छ । यसरी महाजनले आफ्नो मनको अहं र ईर्ष्या भावनालाई..... पाछेन् । (६७)

माथिको सन्दर्भमा महाजन मानसिक रूपमा एकदमै प्रताडित छन् । आफ्नी लठेप्री छोरीको विवाह नहुने कुराले मथिङ्गल गाँजेको छ । मानसिक रूपमा गुमानेलाई हडपेर छोरी दिने प्रयत्नमा छन् । परिस्थिति महाजनले सोचे जस्तो नहुँदा ऊ भनै बढी तनावमा छ । खराब सोचाइका कारण मालती समेतको दुर्नाम गराउन पुग्छ ।

उदाहरण-२

रात निकै छिपिदै जान्छ । अरु गोठाला, नन्दलाल सबै सुत्न जान्छन् । केवल कान्छा महाजन, गुमाने र महाजन बसेका छन् । महाजन निभ्न लागेको आगोमा अगुल्टाहरू ठोस्तै विस्तारै भन्छन्, “लौ बाबै गुमाने, जे मापनि तँ आइपुगिस् । तँलाई मैले आफ्नै छोरा-नातिसमानै देखेको छु । अधि सानामा पनि तँलाई आफ्नै छोरा सरह गरेर राखुंला भन्ने विचार थियो तर काकतीले लाने मन गर्दा म चुपै लागें । पछि पनि स्कूलको चौकीदारी खोज्दै हेडमास्टरकोमा पुगिस् । मसित एक वचन सोधेको भए नाथे चौकीदारी गर्नुपर्थ्यो तँले ? आफ्नै छोरा समान गरेर पढाउनेथेँ तँलाई । भो अधि जे भो भो । त्यो सबै विसिदै मैले केही विरामै गरेको भए पनि आफ्नै बाबु सम्भेर मनमा इबी नराखेस् बाबै ! ईश्वरले तँलाई यहाँसम्म ल्याइपुऱ्याए । अब हामीलाई छोड्न पाउन्नस् तँ । आफू सुहाउँदो यतै एउटा काम गर, वस्, घरजम् गर । तँलाई एउटा भाग अंशै छुट्याइदिउंला यतै वसेपनि, उता हाम्रो मूल घर महखुटीतिरै भएपनि ।” (९०)

माथिको प्रसङ्गमा महाजनले गुमानेलाई प्रेम गरेको छ, स्नेह देखाएको छ तर त्यसभित्र गम्भिर षड्यन्त्र छ । ऊ गुमानेलाई घरज्वाइँ बनाउन चाहन्छ । धनको प्रलोभनमा पार्ने कोसिस गरेको छ । समग्रमा उसको मनमा षड्यन्त्र छ ।

उदाहरण - ३

बेलुकी नारायण सदिया पुगेर डायरी महाजन र कान्छा महाजनको समक्ष गुमानेका कुराहरू व्यक्त गरिदिन्छ । महाजनको अहंमा गुमानेले यो अर्को ठूलो चोट पुऱ्याएको थियो । मनमनै उनले अब गुमानेलाई आफ्नै हाताभित्र सम्भेका थिए । ऊ आफ्नो जालोभित्र पसिसकेको माखो भन्ने ठानेका थिए । नारायणका कुराले उनी रन्थनिन्छन् । भित्रभित्रै राँकिन्छन् र प्रकटमा भन्छन्, “टुहुरालाई मानो कहिले पच्छ र ? जे

भए पनि बाउ-आमा नभएको आफ्नै आछापिछाको केटो भनेर जति दया गर्न खोज्यो, उति वजिया धुरीमाथि चढ्न खोज्दछ । डायरीमा बस्तिन भन्छ भने, डायरीको पैसा हिनामिना पायो' भनेर थानामा इजार दिनु र जाक्नु क्या वजियालाई लगेर हाजतमा । खावस् खुदो अनि ।"१०९)

माथिको सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन्छ कि महाजन मुखमा राम राम बगलीमा छुरा रोप्ने मान्छे हो भनेर । उमेरले पाको हुँदै गए पनि उसको अरूप्रति गर्ने खराब आचरणमा केही कमी आएको छैन । मेरो मात्र राम्रो होस् अरुको सबैको विग्रियोस् भन्ने मानसिकता उसमा छ ।

समग्रमा महाजन नैतिक पात्रको रूपमा स्वीकार गर्न नसकिने पात्र हो । उसका गतिविधि अनैतिक बढी छन् । उसमा नकारात्मक मानसिकता रहेको छ ।

(ग) केशव काकती

केशव काकती आसामे पात्र हुन् । क्षेत्रीले आफ्ना उपन्यासमा केही सीमित गैरनेपाली पात्र राख्ने गरेका छन् । केशव काकती तिनै गैरनेपाली पात्र मध्येका एक पात्र हुन् । केशव काकती ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा मूल पात्र अन्तर्गत सहयोगी पात्रका रूपमा आएका पात्र हुन् । उपन्यासमा हरेन र मालतीका बुबाको भूमिकामा रहेका छन् उनी । उनको चरित्र समाजसेवीका रूपमा आएको छ । यहाँ तिनै केशव काकतीको नैतिक एवम् मानसिक अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । उनको पनि नैतिक एवम् मानसिक अवस्थालाई हेर्न तीन तीन उदाहरणको सहयोग लिइएको छ । ती उदाहरणहरू प्रतिनिधि उदाहरण मात्र हुन् ।

केशव काकतीको नैतिक अवस्था हेर्नका लागि प्रस्तुत गरिएका उदाहरणहरू यसरी आएका छन् -

उदाहरण - १

“आहा ! एक मुठी भातको प्रश्न त छैन यहाँ, प्रश्न विश्वासको छ । उसको बाबुले म माथि विश्वास राखेर मन्थो । फेरि यसलाई महाजनले राख्न चाहेका हुन् तर गुमानसिंहको पनि ममाथि नै विश्वास छ र मसित आयो ।” यति भन्दै श्रीमतीको छेउमा गएर काकतीले विस्तारै फेरि भने, “ ए रा ! फेरि हेर, तिमीलाई यसो काम सघाउने केटा पनि त चाहिन्छ । ऊ घरको काममा तिमीलाई सघाउँछ, साथै आफ्नो पढाइ पनि गर्छ । के हानी छ ?” (४०)

माथिको प्रसङ्ग गुमानेका वा बितिसके पछिको हो । काकतीले बेसहारा भएको गुमानेलाई मद्दत गर्ने वचन गुमानेको बुबालाई पहिला नै दिएको र सोही वचन पूरा गर्न आफ्नै घरमा राखेर पढाउन गुमानेलाई ल्याएका छन् । काकतीकी श्रीमतीको चाहना त्यस्तो नभए पनि केशव काकतीको समाजसेवी भावना र कार्य उपन्यासमा पाइन्छ । कागती इमान्दार, समाजसेवी हुन् । उनको कार्य अनुकरणीय देखिन्छ ।

उदाहरण - २

भोलिपल्ट काकती र गाउँका अन्य मानिसहरू नदीको छेउमा पुगे । ब्रह्मपुत्रले साँच्चै नै उग्ररूप धारण गरेको छ । बयरआँटीबाट कछुगाउँसम्मै नदीले गडा हान्न थालेको छ । छेउका रूख पात, खेतीपाती सबै कुरा जमिनसहित काटेर लडाउँदै-भत्काउँदै ब्रह्मपुत्रले आफ्नो गर्भमा समेट्न थालेको छ । बडावडा रूखका मुठाहरू द्रुतगतिले नदीमा हेलिएका छन् । नदीको यही रूप हो भने अब साता दिनभित्रैमा नदी बयरआँटी, कछुगाउँको छेउमा आइपुग्नेछ र यी गाउँहरू ब्रह्मपुत्रको गर्भमा भासिएर त्यहाँ नदी बग्नेछ । यी गाउँ, छपडी, वन, जङ्गल केहीको पनि चिनोचपेटो रहने छैन । नदीको गर्भभित्र सबैले एकरूपता प्राप्त गर्नेछन् । काकतीबाबूको पाठशालाको छेउछाउ त नदी आइपुग्ने लाग्यो । अब छिट्टै स्कूल भत्काएर त्यसका डाँडाभाटा, खुटा, खाँवा नओसारे कल्याण छैन । काकतीले त्यसै दिनबाट पाठशाला बन्द गरिदिए । आएका केटाकेटीलाई घर फर्काइ दिए । (४२)

यसरी काकती बाबूले सामाजिक समस्यामा आफूलाई सरिक गराउँदै सामाजिक जिम्मेवारी पनि लिएका छन् । उनले आफैँले खोलेको स्कूल पनि वाढीले बगाउन लाग्दा सबै विद्यार्थीलाई सूचना दिएर स्कूल बन्द गरी त्यहाँका सरसामानको सुरक्षा गरेका छन् ।

उदाहरण - ३

छोरीको निश्चयलाई काकतीबाबू पूर्ण रूपले टेवा दिन्छन् । उनी आफैँ तेजपुर गएर मालतीको नाउँ कलेजमा लेखाइदिन्छन् औ मालतीलाई आफ्नो सालाको जिम्मामा छाडेर आउँछन् । आमा र दाजुको तत्कालीन बिहेको प्रपञ्चबाट उम्केकोमा ऊ मुक्तिको सास फेर्छे । (१०३)

माथिको सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन्छ कि काकतीबाबू छोरी मालतीको भावनाको सम्मान गर्छन् । उनले असल पिताको कर्तव्य निर्वाह गरेका छन् । काकतीबाबूको प्रोत्सहान र सहयोगले मालतीलाई धेरै साथ सहयोग पुग्ने गरेको छ ।

यसै गरी काकतीबाबूको मानसिक अवस्थाका सम्बन्धमा प्रस्ट पार्न यहाँ तीन उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

उदाहरण-१

तर काकतीबाबू भने डगमगाएका छैनन् । उनी मालतीकै पक्षमा छन् । छोरा र पत्नीलाई सम्झाउने कोशिश गर्छन आफ्नै युक्ति दिएर । उनी भन्छन् “कागले कान लग्यो भन्दैमा कागको पछि दगुने कस्ता मानिस हो तिमिहरू ? मलाई मालती र गुमानेमाथि विश्वास छ, उनीहरू त्यति चरित्रहीन बन्न सक्तैनन् । फेरि दुवैको मन मिलेछ भने पनि के भो ? बिहे गरिदिउँला !” (७३)

माथिको सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन्छ, काकतीबाबू छोरीका निर्णयमा मनबाटै सहयोग गर्न तयार छन् । गुमानेसँग भएको छोरीको मायाप्रीतिको विरोधी छैनन् उनी । बरु पत्नी र छोरा हरेनको विपक्षमा छन् । मानसिकरूप मै छोरीलाई सहयोग गर्न तयार छन् - काकतीबाबू ।

उदाहरण-२

गुमानेले गाउँ छोड्ने कुरा जब काकतीबाबूको कानमा पर्छ उनी गुमानेलाई भेट्न आफैँ हेडमास्टरको घर पुग्दछन् ।

केहीवेर यताउतिका कुरा भएपछि काकतीबाबू भन्छन्, तिमीले फेरि पनि गाउँ छोडेरे अन्तै जाने कुरा सुनेँ । एउटा खुट्टा भाँचेर आएछौँ अब फेरि अर्को खुट्टा भाँच्ने विचार छ कि कसो ? तिमीले जुन दलित-शोषित जनताको समस्या काँधमा बोकेका छौँ, त्यसलाई टुङ्गोमा पुऱ्याएर नविसाई छोड्नु हुदैन । म जान्दछु, ती अबुभू छन् र तिम्रै विरोधमा तिनलाई अरुले भड्काउने सुविधा लिन्छन् । त्यसैले तिम्रो मन खिन्न हुन्छ । तर ती प्रतिस्पर्धाका होइनन् सहानुभूतिका पात्र छन् जसले आफ्नो लाभ-हानी पनि बुझ्दैनन् ।” (- १३६)

माथिको सन्दर्भअनुसार गुमाने एक किसिमले समाजसँग लड्न नसक्ने अवस्थामा पुगेको छ । ऊ कमजोर भएर गाउँ छोड्न लागेको बेला काकतीबाबूले ढाढस र परामर्श दिएका छन् । यसरी के देखिन्छ भन्दा काकतीबाबू आफू पनि सकारात्मक रहेका र परेका बेला अरुलाई पनि सही सल्लाह दिने व्यक्तिका रूपमा उपन्यासमा आएका छन् ।

उदाहरण-३

“तिमी जे सुकै भन, गुमान ! मलाई हाम्रो प्राचीन वेदान्त दर्शनमाथि विश्वास छ, जुन वेदान्त-दर्शनकै व्याख्या उपनिषद्हरूले दिन्छन्, गीताले दिन्छ अनि जसको बाहिर पछि आउनु कुनै दर्शन छैन चाहे त्यो बौद्ध दर्शन होस् अथवा शून्यताबोध या अस्तित्व चेतना । सबैको आधारमा उही वेदान्त दर्शन नै हो ।

सत्य उही परम ब्रह्म हो, निराकार निरञ्जन, जो सबैमा व्याप्त छ । जसको आदि-अन्त्य केही छैन । जो महाशून्यमा विलीन छ । जसलाई खोजिरहन पर्दैन । त्यसैभित्र हामी छौँ औं हामीभित्र त्यो छ । केवल चिन्न सक्नु पर्छ । (१६२-१६३)

माथि आएको प्रसङ्ग काकतीबाबूले आफ्नी श्रीमती र छोरी मृत्युपश्चात् धार्मिक प्रवृत्तिमा ज्यादा समर्पित हुन थालेको अवस्थाको हो । जीवनको उत्तरार्द्धमा उनी एकलै बनेका छन् । पारिवारिक रूपमा तर साथ गुमानेको चाहिँ साथ पाएका छन् । आफू पूर्ण

रूपमा तन-मन-वचनबाट अध्यात्ममा समर्पित भएका छन् । उनको मानसिक अवस्था भौतिक दुनियाँबाट आध्यात्मिक दुनियाँतर्फ सरेको छ ।

समग्रमा भन्दा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा आएका पात्र काकतीबाबू नैतिक पात्र हुन् । उनी मानसिक रूपमा सुरुमा सकारात्मक तर सशक्त छन् तर जीवनको उत्तरार्द्धमा उनको मनोबल कमजोर भएको छ ।

(घ) मालती

मालती पनि यस उपन्यासकी मुख्य पात्र मध्येकी एक पात्र हो । ऊ काकतीबाबूकी छोरी, हरेनकी बहिनी, डा.वरूण वैश्यकी श्रीमती र गुमानेकी प्रेमिका हो । उपन्यासको मूल कथानक मालतीसँग जोडिएको छ । ऊ ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासकी नायिका हो । यस शीर्षकमा अरु पात्रको भैं मालतीको पनि नैतिक र मानसिक अवस्था हेरिएको छ । नैतिक एवम् मानसिक अवस्था हेर्नका लागि उपन्यासबाट तीन तीन वटा उदाहरणहरू लिइएको छ ।

मालतीको नैतिक अवस्थालाई प्रस्तुत गर्न प्रयोग गरिएका उदाहरणहरू यसरी आएका छन् ।

उदाहरण-१

कुरै कुरामा एकदिन मालती सोध्छे, “तिम्रो परीक्षा राम्रो हुने कुरामा त केही शङ्का छैन । परीक्षाफल घोषित भएपछि के गर्ने विचार छ ?”

“यो प्रश्नको उत्तर अब मैले फैला पार्न सकेको छैन । म अन्यालमै छु के गर्ने औ के नगर्ने ?”

“तिमीले कलेजमा नाम लाउनुपर्छ । तिम्रो होनाहार छौ । तिम्रो अधि बढ्नु पर्छ ।” मालती उत्साह दिन खोज्छे ।

गुमाने किञ्चित हाँसेर भन्छ, “अधि त बढ्नुपर्छ, त्यसमा मलाई केही दोधार छैन । तर खोइ बाटो ? कलेज पढ्ने साधन के, अधि बढ्नुपर्छ या पर्देन, त्यो मेरो प्रश्न होइन । तर प्रश्न हो, अधि बढ्ने कसरी ?” (६९)

माथिको सन्दर्भमा गुमाने र मालतीबीचको सौहार्दपूर्ण वार्तालाप छ । मालतीले गुमानेलाई सल्लाह दिएकी छे, , प्रोत्साहन गरेकी छे । ऊ गुमानेप्रति असल नियतले प्रेम गर्ने पात्रको रूपमा उपन्यासमा आएकी छे ।

उदाहरण-२

काकतीबाबु र श्रीमती काकतीको भित्री हृदयमा बिहेको कुनै विशेष उत्साह छैन, आनन्द छैन । जसको यो विवाह हो ऊ नै निराश छ, हताश छ भने उनीहरूमा उत्साह नदेखिन स्वाभाविक हो । दुवै त्यसै थकित छन् । गर्नुपर्ने आवश्यक कार्य करैले गरिरहेका छन् ।

मालती बाहिर कृतिम प्रसन्नता ल्याउने चेष्टा गरिरहेकी छे आफूमा । तर बुझ्नेले बुझेका छन् उसको भित्री हृदय हाहाकारले भरिएको छ । ऊ परिस्थितिअनुरूप जे भन्यो सुरुसुरु त्यही गरिरहेकी छे । मुढा-ढुङ्गाजस्तो जता पल्टाए पनि हुने भइदिएकी छे । कुनै कुरामा उसको आफ्नो प्रतिक्रिया व्यक्तिइदैन । (१११-११२)

माथिको प्रसङ्गमा मालतीको विवाहको क्षण आएको छ । विवाहमा मालती खुसी छैन । उसको विवाह परिवारले तय गरेकोले उसले सहर्ष स्वीकार गरेकी छे । ऊ परिवारको निर्णय मान्ने अवस्थामा छे । ऊ इमान्दार र कर्तव्यनिष्ठ पात्रको रूपमा उपन्यासमा आएकी छे ।

उदाहरण-३

दुई तीन रात भयो, डाक्टर मालतीको छेउ आउँछन्, उसलाई सुम्सुम्याउँछन् । केही कुरा भन्न खोज्छन् उनी तर कुरा निस्कदैन मुखबाट भन्ने विषय नै फेला पाउँछन् उनी । आफ्नो अन्तरको प्रेम व्यक्त गर्ने शब्दकै अभाव भए भैँ लाग्छ उनलाई । उनी देख्छन्, डाक्टरी भाषामा प्रेम व्यक्त हुँदैन अनि प्रेमीको भाषा उनले सिक्न अझ बाँकी नै छ । उनको यो विवशतामाथि मालतीलाई कताकता हाँसो पनि उठ्छ अनि दया पनि लाग्छ । ऊ विचारछे, 'कति सुधो व्यक्ति ? आफ्ना यौवनका दिन पार गरिसक्ता पनि उसलाई सांसारिक हावाले अलिकति पनि छोएको छैन ।' मालती आफैँ बेलाबेला डाक्टरसित एक-दुई मीठा कुरा गर्छे, एक दुई प्रश्न सोध्छे अनि आफ्ना कोमल हातले डाक्टरको टाउको,

निधार र गालाहरू सुमसुम्याइदिन्छे । यो डाक्टरप्रति उसको दयाभाव भनौं वा कर्तव्यबोध । यसमा पनि उसको कृतिमपन छ, आन्तरिक भावना छैन । (११२)

माथि आएको प्रसङ्गअनुसार मालती आफ्नो पतिसँग सन्तुष्ट छैन । डाक्टरका क्रियाकलाप आफ्ना लागि पर्याप्त छैनन् भनेर उसले बुझेकी छे । डाक्टरसँगको सम्पर्कबाट ऊ खुसी हुन नसके पनि पतिको सेवा गर्नु उसको कर्तव्य सम्झेकी छे । उसले आफूले गर्नुपर्ने काम सम्पूर्ण गरेकी छ । यी कुराबाट ऊ नैतिक छे र कर्तव्यबोध गरेकी छे भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

मालतीको नैतिक अवस्थालाई प्रस्ट पार्न माथिका उदाहरण आए जसरी नै मानिसक अवस्था प्रस्ट पार्न यहाँ तीनवटा उदाहरणको सहायता लिइएको छ ।

उदाहरण-१

“हामी केटी मान्छेको निम्ति अर्को त उपाय नै के छ र ? अभिभावकको इच्छालाई नै हामीले सकार्नुपर्छ मनको कुरा मनैमा अँचेटर । हाम्रा बा त सदैव मेरै पक्षमा हुनहुन्छ तर आमा र दाजुलाई त तिमीले चिनेकै छौ । जे होस् तिमी आऊ । अधि बढ्ने चेष्टा गर । तिम्रो परीक्षाफल पनि राम्रै भएको छ । सके पढाइलाई अधि बढाऊ । मलाई तिम्रो प्रतीक्षा रहनेछ । गुमान दा ! समयले हामीलाई साथ दिएछ भने र हामी एक अर्काकै निम्ति जन्मेका रहेछौं भने हृदयको सपना एकदिन वास्तवमा परिणत होला । नभएपनि हृदयको माया त कसैले तगारो हाल्न सक्तैन । हामी एक अर्काको शुभाकाङ्क्षी त बन्न सक्छौं ।” मालती रून्चे स्वरमा भन्दछे । (७४-७५)

माथिको उदाहरण १ मा मालतीले गुमानेलाई आफ्ना मनका चाहनाहरू व्यक्त गरेकी छे । गुमानेलाई पढाइ अगाडि बढाउन सल्लाह र प्रोत्साहन दिएकी छे । चोखो मनले गरेको मायाले लामो समयसम्म पनि कुन सकिन्छ भन्ने कुरा मालतीले व्यक्त गरेकी छे तैपनि रून्चे स्वरमा बोलेर मनमा पीडाहरू बाहिर निकालेकी छे ।

उदाहरण-२

मालतीलाई आफ्नै प्रकारको चिन्ता छ । गुमानेसित पुनः भेट भएपछि उसलाई निकै प्रसन्नता मिलेको थियो । उसको मानसिक तनाव धेरै कम भएको थियो । गुमानेलाई

एक प्रतिष्ठित व्यक्तिको रूपमा हेर्ने कामना लिएर उसलाई चुनावमा उठ्ने प्रेरणा दिएकी थिई र सबैतिरबाट सघाउन प्रस्तुत भएकी थिई । यस कार्यमा उनलाई एकप्रकारको आनन्द आउँथ्यो; एक प्रकारको मानसिक तृप्ति ऊ पाउँथी । तर आफ्नै दाजुले गुमानेलाई प्रहार गरेर मृत्युको मुखमा पुऱ्याएको खबर सुनेपछि उसका हातगोडा त्यसै गलेर आएका छन् । ऊ जडवत् बनेकी छे । गुमानेलाई हेर्न अस्पताल जाने पनि उसलाई साहस हुदैन । एकातिर लोकलज्जाले घेरेको छ भने अर्कातिर गुमानेको मरणासन्न अवस्था हेर्ने साहससम्म हुदैन उसलाई । हृदय ज्यादै दुर्बल छ उसको । अस्पताल गइरहने गाउँका युवकरूबाट खबर लिन्छे गुमानेको । (१५४)

माथि आएको उदाहरणमा मालतीको निरशता गुमानेसित पुनः भेट भएपछि कम भएको छ । ऊ गुमाने ठूलो मान्छे भएको देख्न चाहन्छे । आफ्नै दाजुले गुमानेलाई पिटेकोमा ऊ चिन्तित पनि बनेकी छे । ऊ गुमानेको अवस्थालाई लिएर साह्रै दुःख मनाउ गरिरहेकी छे ।

उदाहरण-३

मालती अर्कोतिर कोल्टे फर्केर आँसुले सिरानी भिजाउँछे । उसका मानसपटलमा अनेकौँ कुराहरू खेलिरहन्छन् । निरन्तर आँखाबाट आसुँ बगि नै रहन्छ । रूँदारुदै ऊ कतिखेर निदाउँछे केही थाहा हुदैन ।

भोलिपल्ट विहान उठेर ऊ गाउँको एक फन्को माछे । आफ्ना सबै मन परेका साथीहरूसित भेट गर्छे । सबैसित हाँसेर कुरा गर्छे । बेलैमा घर फर्केर आफ्नै हातले भान्सा तयार पाछे । घरमा काम गर्ने एउटा केटो छ । त्यसलाई मालतीले आज बाहिरको काममा लगाएकी छे । काकतीबाबू आज विहान कतै गएका हुदैनन् । बेलैमा मालती उनलाई नुहाउन लाउँछे । आफ्नै हातले पस्केर प्रेमपूर्वक खुवाउँछे । श्रीमती काकती सधैं छोरीलाई आफूले पस्केर दिन्थिन् तर आज मालती आमालाई पस्केर दिन्छे र खाने ढिपी गर्छे । (१५५-१५६)

माथिको प्रसङ्गमा हेर्दा मालतीका व्यवहारले उसलाई खुसी भएको अवस्था बताउँछ तर मानसिक रूपमा ऊ थकित एवम् गलित भई सकेकी हुन्छे । त्यसको केही समयपश्चात् मालती ब्रह्मपुत्रमा लीन हुन्छे । यसरी ऊ आफूलाई मानसिक रूपमा

विचलित बनाउन पुगेकी छे । उसले माया गरेको गुमानेलाई नपाउनु, आफ्नो पति डा.वरूण वैश्यसँग सन्तुष्ट नहुनु, दाजुबाट भनै सहयोग नहुनु यी अनेक कारणले ऊ कमजोर बनेकी छे । माथि उदाहरणमा आएको अवस्थामा चाहिँ मालती खुसी हुन खोजेकी छ, तर उसले जीवनको यात्रा अर्कै तय गरी सकेकी हुन्छे ।

यसरी समग्र उपन्यासका मूल पात्र गुमाने, महाजन, काकतीबाबू र मालतीलाई समग्र रूपमा हेर्दा गुमाने, काकतीबाबू र मालती नैतिक पात्र छन् भने महाजनलाई नैतिक पात्रको रूपमा लिन सकिँदैन । मानसिक रूपमा भने महाजन अरुभन्दा स्थिर छ । उसको प्रवृत्ति मानसिक रूपमा एकै प्रकारले उपन्यासको कथानक सन्दर्भमा आएको छ । गुमाने, काकतीबाबू र मालती सकारात्मक मानसिकता बोकेका पात्र त हुन् तर उपन्यासको अन्त्यतिर मालतीले जीवनसँग हारेकी छ, काकतीबाबूले संसारसँग हारेका छन् ।

५.५ निष्कर्ष

समग्रमा लीलबहादुर क्षेत्रीका तीन उपन्यास बसाइँ, अतृप्त र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा ६५ जना पात्रहरू आएका छन् । बसाइँमा २४, अतृप्तमा १५, र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा २६ जना पात्र आएका छन् । यी तीन उपन्यासमा आएका पात्रहरू मध्ये बहुसङ्ख्यक पात्रहरू नैतिक पात्रका रूपमा आएका छन् भने अल्पसङ्ख्यक पात्रहरू अनैतिक पात्रका रूपमा आएका छन् । उपन्यासमा आएका पात्रले कथानकलाई सही ढङ्गले अगाडि बढाएका छन् । यी उपन्यासमा आएका पात्रहरूका आधारमा के निरूपण गर्न सकिन्छ भने लीलबहादुर क्षेत्रीले आफ्ना उपन्यासमा नैतिक पात्रहरू नै प्रस्तुत गरेका छन्, यो उनको प्रवृत्ति हो ।

माथि भनिएभै क्षेत्रीका उपन्यासमा आएका पात्रहरू नैतिक त छन् तर उनीहरूको मानसिक स्तर औसत मान्छेको जस्तै छ । दृढ मानसिकता भएका पात्रहरू उपन्यासमा छैनन् । कुनै खास लक्ष्य प्राप्त गर्ने वैचारिक पात्रहरू उपन्यासमा आएका छैनन् । सामान्य पात्रहरू आए तापनि उनीहरू अपराधिक मन भएका नकारात्मक पात्रहरू भने छैनन् । उपन्यासमा सामान्य मान्छेहरू पात्रका रूपमा आएकाले उनीहरूको मनको स्तर केही चन्चल भने देखिन्छ ।

छैटौँ परिच्छेद सारांश तथा निष्कर्ष

६.१ सारांश

प्रस्तुत लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रविधान शीर्षकको शोधप्रबन्ध लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासहरू बसाइँ, अतृप्त, र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ केन्द्रित भई गरिएको शोधकार्य हो । यो शोधप्रबन्ध छ वटा परिच्छेदमा समेटिएको छ । यस शोधप्रबन्धको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्य पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य तथा महत्त्व, सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन विधि, शोधविधि र शोधप्रबन्धको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । शोधशीर्षकलाई विषयपरिचयमा परिभाषित गरिएको छ । समस्याकथनमा तीन प्रश्नलाई उठाइएको छ । शीर्षक र पूर्वकार्यको अध्ययनलाई ध्यान दिई समस्याको निरूपण गरिएको छ । त्यसपछि निरूपित समस्याका आधारमा उद्देश्यको निर्माण, सीमाङ्कन, शोधविधि निर्धारण गरिएको छ । पूर्वकार्यको अध्ययनबाट प्रमाणित शोध्य समस्याको महत्त्व प्रस्तुत गरी यस शोधकार्यको औचित्य स्थापित गरिएको छ । शोध विधिका रूपमा सामग्री सङ्कलनविधि र विश्लेषणविधि प्रयोग गरिएको छ । विश्लेषण गर्दा परिमाणात्मक विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ । पहिलो परिच्छेदको अन्त्यमा शोधप्रबन्धको रूपरेखा राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा पात्रविधानको विश्लेषणको आधार समेटिएको छ । विश्लेषणको आधारका लागि पात्रविधानका लागि आवश्यक पर्ने सामग्री समेटिएको छ । यस शीर्षकमा उपशीर्षक दिएर, पात्र शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ, पात्रको प्रकार, पात्र विश्लेषणका पद्धतिहरू तथा पात्र विश्लेषणका आधारहरू समेटिएको छ । यहाँ सैद्धान्तिक आधार भन्नाले प्रस्तुत शोधकार्य गर्नका लागि प्रयोग गरिएको नमूना ढाँचालाई मानिएको छ । पात्र विधानका सन्दर्भमा विश्लेषणका विभिन्न आधार मानिएका छन् । प्रस्तुत शोधका सामग्रीको विश्लेषण गर्ने आधार आख्यानशास्त्रीय पात्रविधान सम्बन्धी मान्यता हो । त्यस अन्तर्गत आख्यान साहित्यमा प्रयुक्त हुने पात्रका प्रकारगत अवस्थासँग सम्बद्ध मान्यताको उपयोग गरी यस शोधकार्यका सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । ती मान्यताहरू (क) पात्रको कार्यगत भूमिकाको अवस्थिति (ख) सामाजिक, पारिवारिक लिङ्गगत तथा उमेरगत

अवस्थिति र (ग) नैतिक एवम् मानसिक अवस्थिति हुन । यिनै आधारको उपयोगमा आधारित पाठ विश्लेषण गरिएको छ । यस परिच्छेदको अन्त्यमा निष्कर्ष राखिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा कार्यगत भूमिकाको दृष्टिकोणबाट पात्रको अवस्थिति हेरिएको छ । यसमा विषयप्रवेश, कार्यगत भूमिकाको आधारमा बसाइँका पात्रको अवस्थितिको अध्ययन, भूमिकाका आधारमा अतृप्त उपन्यासका पात्रहरूको अवस्थिति, भूमिकाको आधारमा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा पात्रहरूको अवस्थिति र निष्कर्ष उपशीर्षक दिइएको छ । भूमिकाको आधारमा पात्रहरूको अवस्थिति हेर्दा पात्रलाई तीन भागमा वर्गीकरण गरिएको छ । मूल पात्र, गौण पात्र र अति गौण पात्र, यी वर्गीकरण तीनवटै उपन्यासमा लागू भएको छ । पात्रको भूमिका परिच्छेदगत रूपमा हेरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सामाजिक, पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति हेरिएको छ । यसभित्र आएका उपशीर्षकहरू यस प्रकार छन् : विषयपरिचय, बसाइँ उपन्यासका पात्रहरूको सामाजिक पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति, अतृप्त उपन्यासका पात्रहरूको पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासका पात्रहरूको पारिवारिक, लिङ्गगत तथा उमेरगत अवस्थिति । परिच्छेदको अन्त्यमा परिच्छेदगत निष्कर्ष रहेको छ ।

पाँचौँ परिच्छेदमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रहरूको नैतिक र मानसिक अवस्था शीर्षक राखिएको छ । यसभित्र बसाइँ उपन्यासमा आएका पात्रहरूको नैतिक र मानसिक अवस्था, अतृप्त उपन्यासमा आएका पात्रहरूको नैतिक र मानसिक अवस्था, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा आएका पात्रहरूको नैतिक र मानसिक अवस्थालाई उपशीर्षक दिइएको छ । पात्रको नैतिक र मानसिक अवस्था हेर्दा मूल पात्रहरूका नैतिक र मानसिक अवस्थालाई प्रस्ट्याउन उपन्यासबाटै तीन तीनवटा उदाहरणहरू समेत यस परिच्छेदमा राखिएको छ । अन्त्यमा परिच्छेदगत निष्कर्ष राखिएको छ ।

छैटौँ परिच्छेदमा भने शोधप्रबन्धको सारांश तथा निष्कर्ष राखिएको छ । यसरी शोधप्रबन्धको स्वरूप तयार भएको छ । त्यस भन्दा पछाडि सन्दर्भ सामग्रीसूचि राखिएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

प्रस्तुतशोध कार्यमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रहरूको विधानमा भूमिकाका आधारमा मूल पात्र , गौण पात्र र अति गौण पात्रहरू रहेका छन भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । यसरी क्षेत्रीका उपन्यासमा पात्रको वारेमा अध्ययन गर्दा उनले आफ्ना उपन्यासमा नेपाली समुदायका पात्रहरू धेरै, अन्य समुदायका पात्रहरू कम प्रयोग गरेका छन् । उनका उपन्यासमा भूमिकाका आधारमा पात्रहरू तीन प्रकारका रहेका छन् । मूल पात्र, गौण पात्र र अति गौण पात्रमा उनका पात्रहरू वर्गीकृत छन् । उपन्यासमा आर्थिक रूपमा उनका पात्रहरू मध्यम वर्ग र निम्नवर्गका धेरै छन् । उनले सम्पन्नवर्गका पात्र ज्यादै कम प्रयोग गरेका छन् । उनका उपन्यासमा परिवेशका रूपमा नेपालको पूर्वी पहाड, काठमाडौं उपत्यका, भारतको पूर्वोत्तर राज्य अनि भारतकै विभिन्न सहरहरू आएका छन् । उनका उपन्यासमा हिन्दू समाजका घटनाहरू धेरै आएका छन् । लिङ्गगत हिसाबमा नारी पात्र कम र पुरुष पात्र बढी चयन गर्नु उनको विशेषता नै हो । उमेरगत हिसाबमा वयस्क पात्रको मात्रा उनका उपन्यासमा ज्यादै पाइन्छ । प्रौढ पात्रहरू पनि केही केही रूपमा आएका छन् भने बाल पात्रहरू ज्यादै कम उनको नजरमा परेको पाइन्छ । क्षेत्रीले सामाजिक मनोविज्ञान भएका पात्रहरू नै आफ्ना उपन्यासमा समेटेका छन् । पात्रहरू समय र परिस्थिति अनुरूप आफ्नो मानसिकतालाई बदलेर आफूलाई समाजसँग घुलमेल गर्न सक्ने अवस्थामा धेरै छैनन् । केही पात्रहरूले समय र परिस्थिति र समाजसँग एकाकार हुन नसक्दा अस्थिर बन्न पुगेका छन् । उनका उपन्यासमा नैतिक पात्र बढी र अनैतिक पात्र कम छन् । उनका उपन्यासमा परिवेश भारतको बढी छ तर त्यस समाजमा पात्रले धेरै बोल्ने भाषा नेपाली भाषा नै रहेको छ । समग्रमा लीलबहादुर क्षेत्रीले प्रवासको नेपाली जाति, नेपाली जीवन पद्धति आफ्ना उपन्यासमा समेटेका छन् तर उनले प्रवासी नेपालीहरूको सम्बन्ध कतै न कतैबाट आफ्नो मातृभूमिसँग छ भन्ने कुरा उपन्यासमा नेपाल र भारतका सन्दर्भ जोडेर प्रस्ट पारेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- आचार्य, ब्रतराज. आधुनिक नेपाली नाटक. ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०६६ ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद. पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त . चौथो संस्क . ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०६१ ।
- उपाध्याय, छविलाल. लीलबहादुर क्षेत्री तथा उनको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ. वृन्दावन : पं. हरिप्रसाद पौडेल. २०४६. ।
- उपाध्याय, भीमकान्त. “आसामका नेपाली साहित्यकार एक विहङ्गम दृष्टि” दियालो वर्ष २२ हाँगो १००, २०४०. ३९-४१ ।
- खनाल, मुक्तिनाथ. “एक प्रगतिशील उपन्यास बसाई” लहरो पहिलो छाल. २०२३. ५१-५४ ।
- गुरुड, मनमाया. ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन. त्रि.वि. स्नातकोत्तर तहको उपाधिका लागि प्रस्तुत शोधपत्र. २०६३ ।
- गौतम, दीपकप्रसाद. लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासको समाजशास्त्र विद्यावारिधि तहको उपाधिका लागि प्रस्तुत शोधप्रबन्ध. अनुसन्धान केन्द्र, वसन्तपुर. काठमाडौं. २०७० ।
- गौडेल, तारा. लीलबहादुर क्षेत्रीको उपन्यासमा परिवेश. त्रि.वि. स्नातकोत्तर तहको उपाधिका लागि प्रस्तुत शोधपत्र. २०७१ ।
- घर्ती, दुर्गाबहादुर. मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान. ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०६७ ।
- घिमिरे, दिप्ति. लीलबहादुर क्षेत्रीको व्यक्तित्व र कृतित्व. त्रि.वि. स्नातकोत्तर तहको उपाधिका लागि प्रस्तुत शोधपत्र. २०४९ ।
- घिमिरे, भवानी. ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ (भूमिका). ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०४३ ।
- चामलिङ, गुमानसिंह. एरिस्टोटल र उनको काव्यशास्त्र, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान. २०४० ।
- क्षेत्री, लीलबहादुर. बसाई . चौथो संस्क. ललितपुर: साभा प्रकाशन. २०१४ ।
- - - अतृप्त. ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०२६ ।
- - - ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ. काठमाडौं : साभा प्रकाशन. सन् १९८६ ।
- तिमिल्सिना, डिल्लीराम. “ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ घुम्दा” गोरखापत्र. २०४४. ६ ।
- दाहाल, डम्बर. “ब्रह्मपुत्रका छेउछाउलाई नियाल्दा” छिमेकी अड्क ६. सन् १९९१. २२ ।
- दाहाल, बल्लभमणि, “बसाइ सरसर्ती हेर्दा” मोती, पहिलो माला. भद्रपुर. २०२३. ३३-३५ ।

- दुवे, चन्द्रेश्वर. “ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ डुल्दा” गरिमा ६, काठमाडौं. २०४४.२९ ।
- न्यौपाने, टड्कप्रसाद, साहित्यको रूपरेखा. दोस्रो संस्क. काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४९ ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह. नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार .चौथो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०६१ ।
- प्रधान, प्रतापचन्द्र. भ्रमर उपन्यासको कृतिपरक विश्लेषण र मूल्याङ्कन, काठमाडौं : एकता बुक्स. २०७१ ।
- - - नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति र पृष्ठभूमि. दार्जिलिङ.: दीपा प्रकाशन. २०४० ।
- प्रसाद, विश्वनाथ. कला एवम् साहित्य : प्रकृति और परम्परा. पटना : विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी. सन् १९७६ ।
- पोखरेल, भानुभक्त. सिद्धान्त र साहित्य. ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०५९ ।
- फाँस्टर, ई.एम. उपन्यास पक्ष अनु(मार्गव. श्रीमती राजल, जयपुर : राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी. सन् १९८२ ।
- बराल, ईश्वर. “ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ नौलो औपन्यासिक पदक्षप” मधुपर्क, वर्ष २१ अङ्क ४. पूर्णाङ्क २३१ काठमाडौं. २०४५.२०-२५ ।
- बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम. उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास .दोस्रो संस्क.. ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०५८ ।
- बाँस्कोटा, रामनाथ. “ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा एक दृष्टि” जुही वर्ष-७ अङ्क १. २०४४.४६ ।
- बराल, ऋषिराज. उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र. काठमाडौं : साभा प्रकाशन. २०५६ ।
- बर्मा, धीरेन्द्र. हिन्दी साहित्य कोष. वाराणसी : ज्ञान मण्डल प्रकाशन. सन् १९८५ ।
- बर्मा, धीरेन्द्र तथा अन्य सम्पा. हिन्दी साहित्य कोश भाग १, तेस्रो संस्क. वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड. सन् १९८५ ।
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद. भरतको नाटयशास्त्र. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३९ ।
- राई, इन्द्रबहादुर. नेपाली उपन्यासका आधारहरू. काठमाडौं : साभा प्रकाशन. २०३२ ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद. नेपाली उपन्यासको इतिहास. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान. २०६९ ।

- वाजपेयी, नन्द दुलारे.रस सिद्धान्त : नए सन्दर्भ.इलहावाद : लोकभारती प्रकाशन. सन् २०१० ।
- शर्मा, कमला. ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासको तार्किक विश्लेषण. स्नातकोत्तर तहको उपाधिका लागि प्रस्तुत शोधपत्र, त्रि.वि.२०५५ ।
- शर्मा, गिरिधरप्रसाद. हिन्दी उपन्यासोंका मनोविश्लेषणात्मक अध्ययन. दिल्ली : इन्द्रप्रस्थ प्रकाशन. सन् १९७८ ।
- शर्मा, मोहनराज. समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान. २०५५ ।
- शर्मा, पौड्याल, हीरामणि .समालोचनाको बाटोमा.ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०४१
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल खगेन्द्रप्रसाद.शोधविधि.चौथो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०६६ ।
- सुवेदी, देवीप्रसाद. नाट्यसिद्धान्त.काठमाडौं : एकता बुक्स.२०७० ।
- सुवेदी, राजेन्द्र. नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति. वाराणसी : भूमिका प्रकाशन.२०५३ ।
- सुब्बा, अविरल. “ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ” हिमालचुली दैनिक समाचारपत्र, .२०४३, फागुन ३२. ३-६ ।
- सेडाइँ, देवीचरण.लीलबहादुर क्षेत्री : जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व. त्रि.वि. स्नातकोत्तर तहको उपाधिका लागि प्रस्तुत शोधपत्र. २०४५ ।